Тувинская республиканская
БИБЛИОТЕКА
им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Соведининиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл
май
24
четверг
№ 119 (14319)

1925 чылда үнделеттинген
Өртээ 5 кез.

ЭКОНОМИКАНЫҢ ХӨЙ ХЕВИРЛЕРИН ДАМЧЫШТЫР— БҮДҮРҮЛГЕНИҢ АЖЫКТЫЫНЧЕ

ССРЭ Президентизиниң арендаторлар-биле ужуражыышкыны

ССРЭ Президентизи, СЭКП ТК-ның Чингине секретары М. С. Горбачева май 21-де Кремльге аренда болгаш кооператив коллективтериниң кежигүннери, өг-бүле болгаш тараачыл ажыл-агыйлар ажылдакчылары, колхозтар, совхозтар, агроүлетүр комбинаттарының, каттыжышкыннарының болгаш өске-даа тургузуглариың специалистери болгаш удуртукчулары, чамдык үлетүүр бүдүрүлгелериниң телээлекчилери-биле ужуражканың дыннаткан болгай.

Ужуражыышкынны ажыдып тура, М. С. Горбачевтүң чугаалааны болза: «Силер, эштер, бачым-чымыш иштен дорт-ла келген болгай силер, ынчангаш мынча деп айтырар чадавас боор силер: бистиң Президентивис канчап черле дөстүмеспей берди? Мында тарылга чоруп турар, бичин-даа чай-хос чок, хүн бүрүзү, шак бүрүзү чылды чемгерер болгай, а бисти та чүге чүве Москваже кыйгыртып турар...

Бөгүн час, көдээде ажылдап турар кижилерге онза ужурдузалыг ындыг хүннер ам чоруп турар дээрзин билип турар бис. Ийе, билип турар бис. Ындыг болзажок, силерни черле чалаар деп шиитпирлээн бис, эргим эштер. Оон ужуру мындыг чүве.

Президент чөвүлелиниң экономиктиг реформа айтырыгларының талазы-биле ийи хуралы биске болуп эткен. Удавас үш дугаары болур. Ол хуралдарга бистиң улус ажыл-агыйывыстың, экономиканың, эртемниң бүгү секторларының төлээлекчилери олуржуп, анаа хөй-хөй саналдарны, оон иштинде бистиң экономикавысты өзгөртүлгелериниң радикалдыг хемчеглериниң программазын, таарыштыртының турар рынокче шимчээшкинни чугаалажып турар. Оон соонда документилерни чоорту чарлап дыннадыр.

Өртек тургузарында болгаш социал камгалал хемчеглериге хамаарыжар программа хамыктың мурнунда чугаалажып көрүүшкүнче үнген турар. Арткы эргелеп башкарылганы янзы-бүрү звеноларына болгаш адырларына, төпте болгаш чер-черде бистиң кадрларывыска хамааржыр. Ынчалзажок чоннуң билип алыксап турар чүүлү бо: а социал байдал талазы-биле ол чүүү көргүзерил, ажыл төлевири канчан баарыл, канчап чурттаарыл? Социал камгалал айтырыы чогум-на оон үүнүп турар. Аазаан болгай бис, бирги эзлчегде, чогум-на ол парлаттынган турар. А кажан өртектерге болгаш өртек тургузарына чедип келгеш, ынчан ол айтырыгларны бүгүнитиледдиг чугаалажып көрүүшкүнүнче киирер бис. Арткан бүгү бөлүк саналдар, а ол ышкаш рынокче шилчиирбиле холбашкан хоолулар төлевиледдериниң бүдүн пакедин кансыралыттырган илеткел Дээди Советче кииртинген турар, мээң бодап турарым-биле, 24-25 хүннеринде анаа чугаалажыр. Ук пакетче аграр секторунуң кирери база чугаажок. Экономиктиг реформа дугайын, рынок дугайын, чоннуң социал болгаш амыдыралчы байдалдарының дугайын ол чокта канчан чугаалажыры? Чурттаар оран-бажың база бараан-сараан-биле бир дөмей, аъш-чем айтырыы — кол айтырыг дээрзин билдингир. Чиир-ижериниң болгаш кедериниң эрткен чүве чок.

Ынчангаш амыы үе-чадада аграр политиканың, аграр ажыл-херектериниң, көдээде амыдыралдың айтырыгларының талазы-биле тускай, улуг чугаа биске херек деп санап турар бис. Чер, аренда, өөрү дугайында хоолуларны хүлээп алган соонда, Президент чөвүлелиниге тускай чугаа чорудар херек. Ынчангаш ол дугайында бодалдарын киирерин бистиң эртем албан черлериниң, практиктерниң база дилээн бис. Ниитизи-биле алырга, өөлүг үениң байдалын илередип турар материалды мөөнеп ап турар бис: ол кайчаар өскерилип турарыл, азы өскерилбейи турар бе? Бир эвес өскерилип турар болза, кайы хире үндезинигил, азы үндезин чогул, үү шиитпирлеттинип турарыл, үү шиитпирлеттинмейи турарыл? Кижилер аразында беседаларны, боттуг үүлдерни херек кылырга өөренип көөрү, кижилер-биле харылзааны үү-даа, кандыг-даа материалдар солуп шыдавас. А ол дээрге, бир болза, черге ажыл-агыйны башкарып чорударының чаа хевири-биле амыдыралын холбаштырган кижилерге барып чедип, оларның ажылы-биле таныжары-дыр, бир болза, Президент чөвүлелиниң белгилиг дүүштүр организастан турарывыс шак ындыг янзылыг ужуражыышкыннар-дыр. Чугаалажыры-биле, деннештирип көөрү-биле канчалза эвил деп айтырыгның ужурун тывары-биле силерни чалап алган бис. Күрүне, коллектив болгаш кооператив өөрүзүнүң салым-хуузу база ролю кандыгыл? Үлетүүр байдалдарында аренда канчаар чоруп турарыл? Оон хевирлери, оруктары кандыгыл? Ынчангаш бистин үлетүүрүвүстү болгаш тудугну төлээлеп турар эштериниң санал-оналдарын база дыннаксаан бис. Ол сорулга-биле оларның чамдыктарын чаладывыс.

Ниитизи-биле үү бүдүп турарыл, а үү бүтпейи турарыл, көдээ ажыл-ажыда-даа, үлетүүрде-даа, тудугда-даа, ачы-дуза чедирилгезинде-даа болгаш оон-даа ангы адырларда ол азы өске-даа айтырыгны шиитпирлээри таптаашкындан чүге үнмейи турарыл дээрзин билип алыр төлээде, биске бөгүн хостуг, ажык, принципиалдыг чугаа херек.

Статистика медээлериниден ындыг байдалды эскерип турар бис: ажыл-агыйны башкарып чорударының чаа хевирлериниче шилчээн ындыг коллективтерде күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүнүң темпилери-даа, өзүлдези-даа, база шынар талазы-биле өске-даа көргүзүглери эң бедик болуп турар. Дүүн, чай кадында номчуптарымга, ханызы-биле сайгарып көөр-дүр дээн күзел менээ тыптып келген: та чүге ындыг чүве ийик, статистика медээлериниде чамдык арендалыг коллективтерде ажыл төлевири, күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүнге бодаарга, оон дүрген өзүп турар-дыр. Күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүнүң темпилери бедик болганда ол өскен турар болбайн аан, ынчалзажок сөөлгүзүн ол мурнавас ужурлуг. Ниитизи-биле алырга, ону өөренип көөр, ону чугаалажып көөр херек.

Кандыг-бир школаны эрткен, бир-ле үүлге таварышкан, кандыг-бир дуржулганы чедип апкан, чугаалаар бодалдары тыпты берген кижилер-биле, силериниң-биле, ындыг янзылыг чугаа биске херек, эштер. Боттарынарның бодалдарыңарны мзнаа тө кааптарынарны күзээр-дир бис. Ол ажык, дорт чугаа болган турар ужурлуг. Бир эвес ол шимчээшкинде бергелер, четпес үүлдер бар болза, олар канчан тыптып келгенил, харылаарын ораалдажып көрүнер. Черле ынчаш, ажыл-агыйны удуртукчуларының удурланып турарылан ындыг бе? Азы ол чорудулганы айлап-таарыштырар хоолуларын, анаа хамаарыштыр дээштиг механизмнин бисте чогундан ындыг бе?

Көдээ дугайында чугаалаар болза, арендаторнуң бодунун, чүгле арендаторнуң эвес, харын-даа ажыл-агыйны башкарып чорударының чаа хевирлериниче кирип турар кижи бүрүзүнүң — өг-бүле кооперативинин, тараачын ажылагыйының чылыш чогунда эвес ирги бе? Ажыл-агыйны удуртукчузунга хамаарылгалыг хоойлу ёзугаар магадыларлыг, бүзүреллиг болур чоруктуң чок болуп турарында эвес ийнаан. Чижээлээрге, В. А. Стародубцев дижик. Оон арендаторунга чүве тып алыры берге-даа бол, ында бүгү-ле чүве кончуг эки чоруп турар. Азы өске бир чижекти көрээли. Ажыл-агыйже барып көр азы фермадан азы участоктан анда-ла ап ал дээр, а херектиг техника чок болур. Ынчан база болбас.

Тракторлар, ылангыя дугуйлуг тракторлар чедиштес дижир-дир. Ол техниканы хөйү-биле бүдүрүп үндүрзе! А өске талазы-биле алырга, дугуйлуг тракторларны чүгле эрткен чылын нормативтен ажыр 20 мөнгүн үндүр бижээн-дир! Американ фермерге болаарга, бисте норматив дээрге оон сыр өске болгай. Ында комбайн болгаш трактор 15—17—20 чыл ажыллаар, а бистиниде норматив — 8—10 чыл. Дугуйлуг тракторлар талазы-биле бир дугаар черни ээлеп-даа турар болзувусса, бир эвес олар мынчаар ажыглаттынар болза, биске олар кажан-даа чедиштес. А хөй-хөй арендаторлар азы тараачын ажыл-агыйны чорудар деп шиитпирлеттинмейи турарыл, үү шиитпирлеттинмейи турарыл? Кижилер аразында беседаларны, боттуг үүлдерни херек кылырга өөренип көөрү, кижилер-биле харылзааны үү-даа, кандыг-даа материалдар солуп шыдавас. А ол дээрге, бир болза, черге ажыл-агыйны башкарып чорударының чаа хевири-биле амыдыралын холбаштырган кижилерге барып чедип, оларның ажылы-биле таныжары-дыр, бир болза, Президент чөвүлелиниң белгустунуп келир-дир. Бир талазында, херек болза чаа, берге ышкаш сагындырар. «Рязань Рокфеллери» — Н. И. Кучеренкога хамаарыштыр үүү болчук, бүгү кижилер чөгенин хүлээп алган ышкажыгай. Кажан ол ажылдап эгелээрге, кандыг-бир түннелдер көстүп, ажыл төлевири өзүп эгелээр орта, округка ону Рокфеллер деп адап эгелээн төөгүүү сактып келиндерде! Ам оон хөрээнде хөрек демдээн көрүп тур мен, ону депутат кылдыр соңгуп алганнар-дыр, ынчаарга-ла аренданы болгаш арендаторну дуюкаа хүлээп көрүп эгелээн-дир. Ийет, шынап-ла, хүлээп көрүп эгелээн-дир!

Мындыг янзылыг амыдыралчы, хостуг чугаа херек-тир. Чүну-даа чугаалаарындан эгенменер.

Ростов областың «Матвеево-Курганск» совхозунуң директору **В. С. Бутенко** чугааны бир-ле дугаарында эгелээн. Бөгүнде массалыг информация чепсектеринде чамдыктар колхоз, совхозтарны тарадырын негеп, өскелер харын оларны тарадыптар болза, аш-чут эгелээр дээрзин, база бир чамдыктар тараачын ажыл-агый дээш туржуруун, өскелери дээрге фермерлерже шилчиирин, социализмге өскерлиншкин болур дээрзин бижип турарын ол айыткан.

Бодунуң удуртканы совхозта байдалды ужуражылганын киржикчилериге ол тайылбырлаан. Ажылчыннар-биле сүмелешкеш, бүдүрүлгенин мурнуку адырларын тарадыпкан, оларның орнунга ёзулуг-ла чаңгыс аай сеткилдиглерни каттыштырып турар 54 коллективти тургускан. Хостаткан удуртукчу кижи чок, коллектив бүрүзүнде ону анаа удуртып башкарын, чек системазын чорудун турар кижи бар. Арендалыг коллективтерге, тараачын ажыл-агыйларга база хуу аренда-биле ажылдап турар улуска даалга-даа бербес. Олар шупту совхоз-биле керээлиг. Түннелинде тараа культураларының дүүгүүкүү бедээн, малдың продуктулуг чоруу өскен, совхозтың экономиктиг байдалы эжижээн. Ам продукцияны болбаазырадыр объектилерни тудар соругланы шиитпирлеп киринген. Ол сорулга-биле Таганрог биле Ростовтуң үлетүүр бүдүрүлгелериниң акша-хөрөнгизин каттыштырып турган. ССРЭ-ниң Агроүлетүүр банкызының, Күрүне страхованиезинин область эргелелериниң киржилгези-биле агроконсорциумну тургузар-дыр деп санал киирген. Ынчалза-даа чазак оон үндүрүг тыртар деп шиитпирлээн.

Ам совхозтың орнунга өөрүүнүң хөй янзы хевирлерин барымдаалааш, эге коллективтерге экономика талазы-биле бот-тускайлаң чорукту бар-ла шаа-биле бээр дээш акционер банкылыг аренда-кооператив база тараачын ажыл-агыйларны тургузарын шиитпирлээнин В. С. Бутенко чугаалаан. Ынчалза-даа ол талазы-биле база-ла чигзиниишкиннер туруп кээрин директор дыннаткан. Оон бадыткалынга мындыг үүлдү ол чугаалаан: автомашинаны азы тракторну хуусаазы эрткен дээш үндүр бижиивээде, амдаа ажыглап турар шынарлыг хирезинде-ле, ол дээш күүне хуу тыртып алыр. Бо талазы-биле ораторнуң бодалдарын М. С. Горбачев сонуургап, ээлээн каш айтырыгларны салган. Чер дугайында хоойлу үнген, ону боттандырарының механизми херек.

Оратор оон аңгыда, тарааны садып алырының өртектерин улгаттырганының дугайында чазактың джтаалын боттандырары, көдээнің материал-техниктиг хандырылгазының, социал айтырыгларының дугайында чижектерни киирип турган, тодаргай доктаалган.

Дараазында Орёл областың Урицк район Советининиң даргазы, партия райкомунуң бирги секретары **В. В. Соболев** сөс алган. Бо беш чылдың дөрт чылында районда көдээ ажыл-агый бүдүрүлгезин бүдүн чартык катап көвүдээн. Эрткен чылын бир инектен-не 3639 килограмм сүттү саап алган. А сес чыл мурнунда ол көргүзүг чүгле 1655 килограмм турган. Ол дээрге экономиктиг чаа хамаарылгаларның ачызы дээрзин оратор айыткан. Областың ажыл-агыйлары аренданың он хире ялзы-бүрү хевирлерин ажыглаан турар. Хууда аренда, өг-бүле фермалары, фермер ажыл-агыйлары, өг-бүле-биле ажылдаан ажыл-агыйлар, ажыл-агый кооперативи, ажыл-агый ассоциациязы, ажыл-агый предприятиелери, ажыл-агый комбинаттары, ажыл-агый предприятиелериниң ортузунда ажыл-агый продукциязын бүдүрүп, ажыл-агый продукциязын, ажыл-агый продукциязын, ажыл-агый продукциязын

М. С. ГОРБАЧЕВТУҢ чугаазы

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

Целиноград областың «Красный флаг» совхозтуң арендатору Ж. К. Искаков мынча дээн. Тараачын ажыл-агыйын утпазын дилээр мен. Ол кооператив-биле дөмей чүүл-дүр, а аренда ооң аразында көвүрүг-дүр. Кол фондулар өртээн арендатор төлепкен соонда, тараачын ажыл-агыйлар ишчи аннар. АҮК-түн специалистери өөрөн даны - мунгаштаарын бодап турар-дыр. Тараачыннарның болгаш кооператорларның шалыны улуг деп турар. Ону ажылдаар кижилер санын кызырып турган чедип алган болгай бис. Арендаторларга шалыны 300—400 рубль кылдыр өстүрүп каарга, олар ооң-биле кызыгаарлаттынып орар болгай. АҮК-ке удур чангыс сөс-даа сөглевес.

Чер дугайында. Ону садар, дамчыдар дугайында чугаалар болуп турар. Ол айтырыгны мынчаар тургузар херек: тарааччыга черни берип-тер. Ол, ада-иезин, акы-дүүмдерлер аңаа ажылдазын. Үндүрүгүң харын алзын. Арендаторлардан үндүрүг бир аңгы, кооперативтерден база өске, тараачыннардан база бир янзы үндүрүг алзын.

Болдуңу ажыл-агыйында байдалды допчулавышаан, Краснодар крайның Красноармейск районунуң «Россия» агрофирмазының даргазы Б. Г. Фоменко көдээ ажыл-агый продукциязын болбаазырадып кылыр күүлерни техниктиг эде дериириниң айтырыгларына доктааган. Хоорайларның садчыларындан болгаш огородчуларындан дүжүттү ажыл-агыйлар садып ап болур, а ону болбаазырадып кылыр чер чок деп, айтырыгны ол көдүрген. Ынчангаш улуг-улуг заводтар эвес, а хөнзиг бүдүрүлгелерни колхозтарга, совхозтарга тудар херек.

Рынок экономиказының айтырызына докторааг тура, ол олче дарый шилчилгениң ажыктыг талаларына доктааган.

Рязань областың Сасов районда «Прогресс» колхозта аренда коллективиниң удуртукчузу И. И. Кучеренко арендада дөрт чыл ажылдап турарын чугаалаан. Маңаа чангыс айтырыгны — чуртту канчап чемгерериниң дугайында айтырыгны чугаалажыр ужурлуг, бис. Аренда колхоз иштиниң-даа, хуунуң-даа турар ужурлуг. Мында маңаа чүве чугаалап турумда, Михаил Сергеевич бүгү колхоз арендада бе, аны чүгле силер бе деп айтырыг салган чүве. Бисте бүгү колхоз арендада, Михаил Сергеевич.

М. С. Горбачев. Ол эки-дир.

И. И. Кучеренко. Колхозтан чарылбас бис. Биске колхоз тудуг кылырына дузалажып турган, орулга алгаш үзе санаштывыс. Арыг орулганың 30 хуузун колхоз алыр, а 70-ин бистер. деп керээн баштаар чер-биле чарылывыс.

Молдав ССР-ниң Рыжкан районунуң «Путь Ильича» совхозтуң аренда коллективиниң удуртукчузу **В. П. Бумбак.** Арендаже шилчээнивистен бээр ийи чыл эрткен. Бир ажылдан турар кижиге онаштыр 26 мун рубльдин продукциязын бүдүрген бис, ол ажыл-агыйдан 2,5 катап бедик. Бистиң коллектививистиң сорулгазы — күш-ажылдын бүдүрүкчүлүүн, ажылчын бүрүзүнүң ортумак шалының белидери, бот-үнеин чингедири.

Бистиң тараачыннарывыс чонуу чемгерин шылавас деп чугааны кижи чамдыкта дынаар боор-дур деп, Башкир АССР-де Кармаскалин районнуң «Агидель» колхозунуң кооператив даргазы **С. Г. Галиуллин** чугаалаан. Ынча дээрге шын эвес. Чер-ле эки болза, кижилерни чемгерип болдур. Аңаа ажылдаар херек. Тараачынның күш-ажылынче кичээнгей салыры чугула деп бодаар мен. Тараачын кижиин чалча эвес, а ээ кылдыр көөр херек. Ооң социал-амыдырал байдалдарын өскертир херек. Ынды принципти бистир кооперативте тургускан. Колхозта ниитизи-биле бүдүрүлгенин, бараан болурунуң болгаш садып сайгарарының 24 кооперативи ажылдап турар. Пландан ажыр алган продукциявысты садып турар тускай ресторанны безин Уфада ажыдып алган бис.

Нинти продукциянын сайгарылгазы оларда 550 миллион рубль чедип турарын Ростов областың «Аксай» агроүлетпүр комбинадының чиңгине директору **И. Ф. Бова** чугаалаан. Күш-ажылдың бүдүрүкчүлүү болгаш мал, үнүш продукциязының бүдүрүүшкүнү өскен.

Кым-даа командылавас, ажыл-агыйжы болурунуң бир хевири комбинат болуп турар. Чөвүлел, программа, көрээ системазы, материалдыг сонуургал база бар. Чамдык кижилер ол хоржок дишкилээрлер. Сөөлгү ийи чылда мени он комиссия хынады. Чоокта чаа 16 хынакчы база чоруткан. Хынап-ла турар орнунга бистиң дуржулгавысты, тарадып нептеретсе. Олардан мынчан дилеп-ле турар мен: 250 мун гектар черден берингер, Донда Ростов база Новочеркасск ышкаш ийи хоорайны ийи чылда аъш-чембиле бүрүн хандырыптаал. Ону шиитпирээриндеи коргарлар-дыр. Бурунгаарлаар херек, кайгап оргаш канчаар.

М. С. Горбачев. Бир эвес бүде берзе, Иван Филиппович?

И. Ф. Бова. Ынчан чүү болур деп бодаар силер. Базала хыналда эгелээр.

Ынчаар ажылдаарга кайын тааржыр Комбинатты организастаан турала удурланыкчылаңны көөнү тыл алган мен. Мээн чашым харын эки кижи мен: удурланыкчылар хөй болган тудум, кадыым экижиир. (Залда катыы). Дүжүп бербейн-дир бис. Дөрт совхозту арендаже киирдивис. Хуу улуг 2500 шарыжыктарны семиртин турар, чиик өртектиг эзт-тир.

Ол бүгү эки-дир, көдээни чаартып болур-дур дээрзинге олар бүзүрей бергеннер. Үгунда болза орук-даа чок, школа, чүнар-бажың тутпайн келген. Социал айтырыгларны шиитпирлээринге эртken чылын, бо-даа чылын чээрби миллион рубльди киирдивис. Корум-чурум, контроль бо бүгүге чугула.

Алтай крайның Алей районунуң «Труд» деп көдээ ажыл-агый кооперативиниң амгы даргазы **В. В. Зинченко**ну баштайгы ажылындан чорутпайн турганнар, ам бөгүн чазып турганын билип каапканнар. Үш кижиден тургустуган ол кооператив эрткен чылын ийи совхозтан арендалап алган 120 гектар черниден байлак дүжүттү өстүрген.

Кооперативте ниити продукция бүдүрүлгези 127 мун рубль болган. Бир кижиге онаштыр амдыызында шоолуг эвес — 42 мун рубль, деп, ооң удуртукчузу чугаалаан.

М. С. Горбачев. Бүгү чуртка шак ындыг «шоолуг эвес» турган болза, бо бүгүнү кайнаар сыңырарыл деп айтырыг биске тургустунар ыйнаан.

В. В. Зинченко. Арыг орулга 68 мун рубль болган. Оон 30 хууну — бүдүрүлгени сайырадырынче, артканын өрелер-биле үзе санашкаш, үлешкен бис. Баикылан, совхозтан чээли алган бис, техниканы база арендалаан. Ону база төлээн.

М. С. Горбачев. Продукцияны канчап турар силер?

В. В. Зинченко. Барык шуптузун районга сайгарыптывыс. Картофельди, гречиханы планга киириштир дужаадывыс, чамдыкы кооперация садыын дамчыштыр сайгарган. Ам 40 гектар черде тарымал тоорук тарыдывыс. Бо чылын-на продукция бүдүрериниң хемчээлин 180—200 мун рубль чедирер бодап тур бис, кижи санын көвүдетпейн тура аан. Ам районда дөрт ындыг кооператив тыптып келген.

Михаил Сергеевич, улус айтырып турар, ындыг политика үр болур бе, бистерин ам база кулактар дей бербес бе. Чер база өнчү дугайында хоойлулар амдыызында боттанып эгелеевээн. Колхозтар, совхозтар черни бербес. Советтерге хоойлуда көрүүшкини бүүгаар чер чок ышкаанын.

М. С. Горбачев. Чүү канчаарыл?

В. В. Зинченко. Черни Советтерге бээр.

Бис ам черни үш ажыл-агыйдан ап тур бис.

М. С. Горбачев. Эки турабиле бердилер бе?

В. В. Зинченко. Эки турабиле. Ажыы-биле чугаалаарга, мени черле эки билир болгаш бергеннер. «Аңаа-ла механизатор» ынчанган болза, ону чер алыспайн базып каапталар ийик. Мында кижи чажыраар чүве чок.

М. С. Горбачев. Кым базып каапларыл ынчаш?

В. В. Зинченко. Ам-даа артпышаан турар чагырыл-дужаар система шаптыктап турар. Дүжүметтер бо шимчээшкинге канчап-даа түргаш, шаптыктарын күзеп турарлар. Чижээ. Чүвени билир специалист малчыны кооперативке киирип алыр болаан мен. Эрге-дужаалдыг дүжүмет ону билип каап, мени кыйгыртканы, «ол специалисти көгүле берзинзе, кооперативиниң дөмей-ле дүжүттүп каар мен» деп кыжангам. Оон холунда эрге, шынап-ла, хөйле болгай але.

М. С. Горбачев. Магазиниер чок болгай, ол бүгүнү кайнын садып алыр силер ынчаш?

В. В. Зинченко. Бөгүн чок харын. Бүгү-ле чүвени ынчаар садып ап тур бис. Диленчилер болуп турар ышкажык бис. Бистерге чүгле артынчылар таварышкылаар.

М. С. Горбачев. А септелгеге ачы-дузаны силерге кым көргүзүп турарыл?

В. В. Зинченко. СТБ-биле керээ чарган мен.

М. С. Горбачев. Нефтепродуктулар-биле кандыгыл?

В. В. Зинченко. РАҮК-биле харылзаалыг болганывыста, төпчүттүнген фондулардан кывар-чаар чүүлдү болгаш техниканы ап турар бис...

М. С. Горбачев. А бир эвес РАҮК кежигүнү турбаан болзунарза?

В. В. Зинченко. Ынчан бүгү чүвени таныш-көрүш аайы-биле тыптынар турган боор бис.

М. С. Горбачев. Бир эвес түүнеи көөр болза, оруунарда бергелер чүл? Чижээлээрге, кол-ла шиитпирлеттинмейн турар чүве чүл?

В. В. Зинченко. Бир-ле дугаарында— хоойлуларны чедир ажылдаваны. Чижээлээрге, хоойлуда мынча дээн-дир: «Черни — Советтерге...» А ол Советтерге чок-ла болгай, ол бүгүн чүүле колхозтарда, совхозтарда. А кижилер-диленчи арендаторлар болурун күзевейн турар.

М. С. Горбачев. Ынчаарга ол айтырыгларны шиитпирлээринге баш билир чорук ажыл-агыйларның удуртукчуларында артын турар ышкажыл?

В. В. Зинченко. Чүүле удуртукчуларда.

М. С. Горбачев. Кол массаларга олар база удур бе?

В. В. Зинченко. Ийе, ажыыбиле чугаалаарга, удур.

М. С. Горбачев. Кажан кижилер ажыл-агыйдан үнүп чорун турар таварылгада олар удур эвес бе? А бир эвес аренда ажыл-агый иштинден болза, ооң хөгжүүрүнге деткимче берип турар бе?

В. В. Зинченко. Ажыл-агыйлар иштинде арендалыг коллективтер бисте хөй. Маңаа айтырыг турбас.

Новосибирск областың Татарск районунуң «Победа» колхозунда өг-бүлелернин аренда коллективтериниң удуртукчузу **П. А. Наумцев** сөс дилээн. Акша дээш арендатор болбаан мен, пенсиям эвээш эвес деп, ол чугаалаан. Бодумнуң бүгү амыдыралымда колхозка ажылдап чордум. Ынчалза-даа бодумга кажан-даа ээ болбаан мен.

В. Л. Мошак — Кировоград области Маловисков районунуң «Родина» колхозунда кооперативтер ассоциациязының даргазы. Кооперативтер тургузуп алган ужурувус, бистин бодап турарывыс-биле, чогум-на олар демократчы өзүнүн пришвинде, алыс түүнеллен күш-ажыл төлевири дорт хамаарылгалыг-дыр. Колхоз кооперативтер ассоциациязы болу берген. Бүгү 12 кооператив экономика талазы-биле бот-тускайлан.

Бистиң Букин районнуң «Кок-Арал» совхозунда аренда аргазы калбак шиңгээттиинп турар деп, Ташкент области аренда коллективинин удуртукчузу **А. Гаппаров** дыннаткан. Херек кырында бүдүн совхоз арендаже киргеи деп, ол уламчылаан. Арендада бе, аны чүгле силер бе деп айтырыг салган чүве. Бисте бүгү колхоз арендада, Михаил Сергеевич.

М. С. Горбачев. Ол эки-дир.

Н. И. Кучеренко. Колхозтан чарылбас бис. Биске колхоз тудуг кылырына дузалажып турган, орулга алгаш үзе санаштывыс. Арыг орулганың 30 хуузун колхоз алыр, а 70-ин бистер. деп керээни баштаар чер-биле чарылывыс.

Молдав ССР-ниң Рыжкан районунуң «Путь Ильича» совхозтуң аренда коллективинин удуртукчузу **В. П. Бумбак.** Арендаже шилчээнивистен бээр ийи чыл эрткен. Бир ажылдан турар кижиге онаштыр 26 мун рубльдин продукциязын бүдүрген бис, ол ажыл-агыйдан 2,5 катап бедик. Бистиң коллектививистиң сорулгазы — күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүн, ажылчын бүрүзүнүң ортумак шалының белидери, бот-үнеин чингедири.

Бистиң тараачыннарывыс чонуу чемгерин шылавас деп чугааны кижи чамдыкта дынаар боор-дур деп, Башкир АССР-де Кармаскалин районнуң «Агидель» колхозунуң кооператив даргазы **С. Г. Галиуллин** чугаалаан. Ынча дээрге шын эвес. Чер-ле эки болза, кижилерни чемгерип болдур. Аңаа ажылдаар херек. Тараачынның күш-ажылынче кичээнгей салыры чугула деп бодаар мен. Тараачын кижиин чалча эвес, а ээ кылдыр көөр херек. Ооң социал-амыдырал байдалдарын өскертир херек. Ындыг принципти бистир кооперативте тургускан. Колхозта ниитизи-биле бүдүрүлгенин, бараан болурунуң болгаш садып сайгарарының 24 кооперативи ажылдап турар. Пландан ажыр алган продукциявысты садып турар тускай ресторанны безин Уфада ажыдып алган бис.

Нинти продукциянын сайгарылгазы оларда 550 миллион рубль чедип турарын Ростов областың «Аксай» агроүлетпүр комбинадының чиңгине директору **И. Ф. Бова** чугаалаан. Күш-ажылдың бүдүрүкчүлүү болгаш мал, үнүш продукциязының бүдүрүүшкүнү өскен.

Кым-даа командылавас, ажыл-агыйжы болурунуң бир хевири комбинат болуп турар. Чөвүлел, программа, көрээ системазы, материалдыг сонуургал база бар. Чамдык кижилер ол хоржок дишкилээрлер. Сөөлгү ийи чылда мени он комиссия хынады. Чоокта чаа 16 хынакчы база чоруткан. Хынап-ла турар орнунга бистиң дуржулгавысты, тарадып нептеретсе. Олардан мынчан дилеп-ле турар мен: 250 мун гектар черден берингер, Донда Ростов база Новочеркасск ышкаш ийи хоорайны ийи чылда аъш-чембиле бүрүн хандырыптаал. Ону шиитпирээриндеи коргарлар-дыр. Бурунгаарлаар херек, кайгап оргаш канчаар.

М. С. Горбачев. Бир эвес бүде берзе, Иван Филиппович?

И. Ф. Бова. Ынчан чүү болур деп бодаар силер. Базала хыналда эгелээр.

Ынчаар ажылдаарга кайын тааржыр Комбинатты организастаан турала удурланыкчылаңны көөнү тыл алган мен. Мээн чашым харын эки кижи мен: удурланыкчылар хөй болган тудум, кадыым экижиир. (Залда катыы). Дүжүп бербейн-дир бис. Дөрт совхозту арендаже киирдивис. Хуу улуг 2500 шарыжыктарны семиртин турар, чиик өртектиг эзт-тир.

Ол бүгү эки-дир, көдээни чаартып болур-дур дээрзинге олар бүзүрей бергеннер. Үгунда болза орук-даа чок, школа, чүнар-бажың тутпайн келген. Социал айтырыгларны шиитпирлээринге эртken чылын, бо-даа чылын чээрби миллион рубльди киирдивис. Корум-чурум, контроль бо бүгүге чугула.

Алтай крайның Алей районунуң «Труд» деп көдээ ажыл-агый кооперативиниң амгы даргазы **В. В. Зинченко**ну баштайгы ажылындан чорутпайн турганнар, ам бөгүн чазып турганын билип каапканнар. Үш кижиден тургустуган ол кооператив эрткен чылын ийи совхозтан арендалап алган 120 гектар черниден байлак дүжүттү өстүрген.

Кооперативте ниити продукция бүдүрүлгези 127 мун рубль болган. Бир кижиге онаштыр амдыызында шоолуг эвес — 42 мун рубль, деп, ооң удуртукчузу чугаалаан.

М. С. Горбачев. Бүгү чуртка шак ындыг «шоолуг эвес» турган болза, бо бүгүнү кайнаар сыңырарыл деп айтырыг биске тургустунар ыйнаан.

В. В. Зинченко. Арыг орулга 68 мун рубль болган. Оон 30 хууну — бүдүрүлгени сайырадырынче, артканын өрелер-биле үзе санашкаш, үлешкен бис. Баикылан, совхозтан чээли алган бис, техниканы база арендалаан. Ону база төлээн.

М. С. Горбачев. Продукцияны канчап турар силер?

В. В. Зинченко. Барык шуптузун районга сайгарыптывыс. Картофельди, гречиханы планга киириштир дужаадывыс, чамдыкы кооперация садыын дамчыштыр сайгарган. Ам 40 гектар черде тарымал тоорук тарыдывыс. Бо чылын-на продукция бүдүрериниң хемчээлин 180—200 мун рубль чедирер бодап тур бис, кижи санын көвүдетпейн тура аан. Ам районда дөрт ындыг кооператив тыптып келген.

Михаил Сергеевич, улус айтырып турар, ындыг политика үр болур бе, бистерин ам база кулактар дей бербес бе. Чер база өнчү дугайында хоойлулар амдыызында боттанып эгелеевээн. Колхозтар, совхозтар черни бербес. Советтерге хоойлуда көрүүшкини бүүгаар чер чок ышкаанын.

М. С. Горбачев. Чүү канчаарыл?

В. В. Зинченко. Черни Советтерге бээр.

Бис ам черни үш ажыл-агыйдан ап тур бис.

М. С. Горбачев. Эки турабиле бердилер бе?

В. В. Зинченко. Эки турабиле. Ажыы-биле чугаалаарга, мени черле эки билир болгаш бергеннер. «Аңаа-ла механизатор» ынчанган болза, ону чер алыспайн базып каапталар ийик. Мында кижи чажыраар чүве чок.

М. С. Горбачев. Кым базып каапларыл ынчаш?

В. В. Зинченко. Ам-даа артпышаан турар чагырыл-дужаар система шаптыктап турар. Дүжүметтер бо шимчээшкинге канчап-даа түргаш, шаптыктарын күзеп турарлар. Чижээ. Чүвени билир специалист малчыны кооперативке киирип алыр болаан мен. Эрге-дужаалдыг дүжүмет ону билип каап, мени кыйгыртканы, «ол специалисти көгүле берзинзе, кооперативиниң дөмей-ле дүжүттүп каар мен» деп кыжангам. Оон холунда эрге, шынап-ла, хөйле болгай але.

М. С. Горбачев. Магазиниер чок болгай, ол бүгүнү кайнын садып алыр силер ынчаш?

В. В. Зинченко. Бөгүн чок харын. Бүгү-ле чүвени ынчаар садып ап тур бис. Диленчилер болуп турар ышкажык бис. Бистерге чүгле артынчылар таварышкылаар.

М. С. Горбачев. А септелгеге ачы-дузаны силерге кым көргүзүп турарыл?

В. В. Зинченко. СТБ-биле керээ чарган мен.

М. С. Горбачев. Нефтепродуктулар-биле кандыгыл?

В. В. Зинченко. РАҮК-биле харылзаалыг болганывыста, төпчүттүнген фондулардан кывар-чаар чүүлдү болгаш техниканы ап турар бис...

М. С. Горбачев. А бир эвес РАҮК кежигүнү турбаан болзунарза?

В. В. Зинченко. Ынчан бүгү чүвени таныш-көрүш аайы-биле тыптынар турган боор бис.

М. С. Горбачев. Бир эвес түүнеи көөр болза, оруунарда бергелер чүл? Чижээлээрге, кол-ла шиитпирлеттинмейн турар чүве чүл?

В. В. Зинченко. Бир-ле дугаарында— хоойлуларны чедир ажылдаваны. Чижээлээрге, хоойлуда мынча дээн-дир: «Черни — Советтерге...» А ол Советтерге чок-ла болгай, ол бүгүн чүүле колхозтарда, совхозтарда. А кижилер-диленчи арендаторлар болурун күзевейн турар.

М. С. Горбачев. Ынчаарга ол айтырыгларны шиитпирлээринге баш билир чорук ажыл-агыйларның удуртукчуларында артын турар ышкажыл?

В. В. Зинченко. Чүүле удуртукчуларда.

М. С. Горбачев. Кол массаларга олар база удур бе?

В. В. Зинченко. Ийе, ажыыбиле чугаалаарга, удур.

М. С. Горбачев. Кажан кижилер ажыл-агыйдан үнүп чорун турар таварылгада олар удур эвес бе? А бир эвес аренда ажыл-агый иштинден болза, ооң хөгжүүрүнге деткимче берип турар бе?

В. В. Зинченко. Ажыл-агыйлар иштинде арендалыг коллективтер бисте хөй. Маңаа айтырыг турбас.

Новосибирск областың Татарск районунуң «Победа» колхозунда өг-бүлелернин аренда коллективтериниң удуртукчузу **П. А. Наумцев** сөс дилээн. Акша дээш арендатор болбаан мен, пенсиям эвээш эвес деп, ол чугаалаан. Бодумнуң бүгү амыдыралымда колхозка ажылдап чордум. Ынчалза-даа бодумга кажан-даа ээ болбаан мен.

В. Л. Мошак — Кировоград области Маловисков районунуң «Родина» колхозунда кооперативтер ассоциациязының даргазы. Кооперативтер тургузуп алган ужурувус, бистин бодап турарывыс-биле, чогум-на олар демократчы өзүнүн пришвинде, алыс түүнеллен күш-ажыл төлевири дорт хамаарылгалыг-дыр. Колхоз кооперативтер ассоциациязы болу берген. Бүгү 12 кооператив экономика талазы-биле бот-тускайлан.

Бистиң Букин районнуң «Кок-Арал» совхозунда аренда аргазы калбак шиңгээттиинп турар деп, Ташкент области аренда коллективинин удуртукчузу **А. Гаппаров** дыннаткан. Херек кырында бүдүн совхоз арендаже киргеи деп, ол уламчылаан. Арендада бе, аны чүгле силер бе деп айтырыг салган чүве. Бисте бүгү колхоз арендада, Михаил Сергеевич.

М. С. Горбачев. Ол эки-дир.

Н. И. Кучеренко. Колхозтан чарылбас бис. Биске колхоз тудуг кылырына дузалажып турган, орулга алгаш үзе санаштывыс. Арыг орулганың 30 хуузун колхоз алыр, а 70-ин бистер. деп керээни баштаар чер-биле чарылывыс.

Молдав ССР-ниң Рыжкан районунуң «Путь Ильича» совхозтуң аренда коллективинин удуртукчузу **В. П. Бумбак.** Арендаже шилчээнивистен бээр ийи чыл эрткен. Бир ажылдан турар кижиге онаштыр 26 мун рубльдин продукциязын бүдүрген бис, ол ажыл-агыйдан 2,5 катап бедик. Бистиң коллектививистиң сорулгазы — күш-ажылдың бүдүрүкчүлүү, ажылчын бүрүзүнүң ортумак шалының белидери, бот-үнеин чингедири.

Бистиң тараачыннарывыс чонуу чемгерин шылавас деп чугааны кижи чамдыкта дынаар боор-дур деп, Башкир АССР-де Кармаскалин районнуң «Агидель» колхозунуң кооператив даргазы **С. Г. Галиуллин** чугаалаан. Ынча дээрге шын эвес. Чер-ле эки болза, кижилерни чемгерип болдур. Аңаа ажылдаар херек. Тараачынның күш-ажылынче кичээнгей салыры чугула деп бодаар мен. Тараачын кижиин чалча эвес, а ээ кылдыр көөр херек. Ооң социал-амыдырал байдалдарын өскертир херек. Ындыг принципти бистир кооперативте тургускан. Колхозта ниитизи-биле бүдүрүлгенин, бараан болурунуң болгаш садып сайгарарының 24 кооперативи ажылдап турар. Пландан ажыр алган продукциявысты садып турар тускай ресторанны безин Уфада ажыдып алган бис.

Нинти продукциянын сайгарылгазы оларда 550 миллион рубль чедип турарын Ростов областың «Аксай» агроүлетпүр комбинадының чиңгине директору **И. Ф. Бова** чугаалаан. Күш-ажылдың бүдүрүкчүлүү болгаш мал, үнүш продукциязының бүдүрүүшкүнү өскен.

Кым-даа командылавас, ажыл-агыйжы болурунуң бир хевири комбинат болуп турар. Чөвүлел, программа, көрээ системазы, материалдыг сонуургал база бар. Чамдык кижилер ол хоржок дишкилээрлер. Сөөлгү ийи чылда мени он комиссия хынады. Чоокта чаа 16 хынакчы база чоруткан. Хынап-ла турар орнунга бистиң дуржулгавысты, тарадып нептеретсе. Олардан мынчан дилеп-ле турар мен: 250 мун гектар черден берингер, Донда Ростов база Новочеркасск ышкаш ийи хоорайны ийи чылда аъш-чембиле бүрүн хандырыптаал. Ону шиитпирээриндеи коргарлар-дыр. Бурунгаарлаар херек, кайгап оргаш канчаар.

М. С. Горбачев. Бир эвес бүде берзе, Иван Филиппович?

И. Ф. Бова. Ынчан чүү болур деп бодаар силер. Базала хыналда эгелээр.

Ынчаар ажылдаарга кайын тааржыр Комбинатты организастаан турала удурланыкчылаңны көөнү тыл алган мен. Мээн чашым харын эки кижи мен: удурланыкчылар хөй болган тудум, кадыым экижиир. (Залда катыы). Дүжүп бербейн-дир бис. Дөрт совхозту арендаже киирдивис. Хуу улуг 2500 шарыжыктарны семиртин турар, чиик өртектиг эзт-тир.

Ол бүгү эки-дир, көдээни чаартып болур-дур дээрзинге олар бүзүрей бергеннер. Үгунда болза орук-даа чок, школа, чүнар-бажың тутпайн келген. Социал айтырыгларны шиитпирлээринге эртken чылын, бо-даа чылын чээрби миллион рубльди киирдивис. Корум-чурум, контроль бо бүгүге чугула.

Алтай крайның Алей районунуң «Труд» деп көдээ ажыл-агый кооперативиниң амгы даргазы **В. В. Зинченко**ну баштайгы ажылындан чорутпайн турганнар, ам бөгүн чазып турганын билип каапканнар. Үш кижиден тургустуган ол кооператив эрткен чылын ийи совхозтан арендалап алган 120 гектар черниден байлак дүжүттү өстүрген.

Кооперативте ниити продукция бүдүрүлгези 127 мун рубль болган. Бир кижиге онаштыр амдыызында шоолуг эвес — 42 мун рубль, деп, ооң удуртукчузу чугаалаан.

М. С. Горбачев. Бүгү чуртка шак ындыг «шоолуг эвес» турган болза, бо бүгүнү кайнаар сыңырарыл деп айтырыг биске тургустунар ыйнаан.

В. В. Зинченко. Арыг орулга 68 мун рубль болган. Оон 30 хууну — бүдүрүлгени сайырадырынче, артканын өрелер-биле үзе санашкаш, үлешкен бис. Баикылан, совхозтан чээли алган бис, техниканы база арендалаан. Ону база төлээн.

М. С. Горбачев. Продукцияны канчап турар силер?

В. В. Зинченко. Барык шуптузун районга сайгарыптывыс. Картофельди, гречиханы планга киириштир дужаадывыс, чамдыкы кооперация садыын дамчыштыр сайгарган. Ам 40 гектар черде тарымал тоорук тарыдывыс. Бо чылын-на продукция бүдүрериниң хемчээлин 180—200 мун рубль чедирер бодап тур бис, кижи санын көвүдетпейн тура аан. Ам районда дөрт ындыг кооператив тыптып келген.

Михаил Сергеевич, улус айтырып турар, ындыг политика үр болур бе, бистерин ам база кулактар дей бербес бе. Чер база өнчү дугайында хоойлулар амдыызында боттанып эгелеевээн. Колхозтар, совхозтар черни бербес. Советтерге хоойлуда көрүүшкини бүүгаар чер чок ышкаанын.

М. С. Горбачев. Чүү канчаарыл?

В. В. Зинченко. Черни Советтерге бээр.

Бис ам черни үш ажыл-агыйдан ап тур бис.

М. С. Горбачев. Эки турабиле бердилер бе?

В. В. Зинченко. Эки турабиле. Ажыы-биле чугаалаарга, мени черле эки билир болгаш бергеннер. «Аңаа-ла механизатор» ынчанган болза, ону чер алыспайн базып каапталар ийик. Мында кижи чажыраар чүве чок.

М. С. Горбачев. Кым базып каапларыл ынчаш?

В. В. Зинченко. Ам-даа артпышаан турар чагырыл-дужаар система шаптыктап турар. Дүжүметтер бо шимчээшкинге канчап-даа түргаш, шаптыктарын күзеп турарлар. Чижээ. Чүвени билир специалист малчыны кооперативке киирип алыр болаан мен. Эрге-дужаалдыг дүжүмет ону билип каап, мени кыйгыртканы, «ол специалисти көгүле берзинзе, кооперативиниң дөмей-ле дүжүттүп каар мен» деп кыжангам. Оон холунда эрге, шынап-ла, хөйле болгай але.

М. С. Горбачев. Магазиниер чок болгай, ол бүгүнү кайнын садып алыр силер ынчаш?

В. В. Зинченко. Бөгүн чок харын. Бүгү-ле чүвени ынчаар садып ап тур бис. Диленчилер болуп турар ышкажык бис. Бистерге чүгле артынчылар таварышкылаар.

М. С. Горбачев. А септелгеге ачы-дузаны силерге кым көргүзүп турарыл?

В. В. Зинченко. СТБ-биле керээ чарган мен.

М. С. Горбачев. Нефтепродуктулар-биле кандыгыл?

В. В. Зинченко. РАҮК-биле харылзаалыг болганывыста, төпчүттүнген фондулардан кывар-чаар чүүлдү болгаш техниканы ап турар бис...

М. С. Горбачев. А бир эвес РАҮК кежигүнү турбаан болзунарза?

В. В. Зинченко. Ынчан бүгү чүвени таныш-көрүш аайы-биле тыптынар турган боор бис.

М. С. Горбачев. Бир эвес түүнеи көөр болза, оруунарда бергелер чүл? Чижээлээрге, кол-ла шиитпирлеттинмейн турар чүве чүл?

В. В. Зинченко. Бир-ле дугаарында— хоойлуларны чедир ажылдаваны. Чижээлээрге, хоойлуда мынча дээн-дир: «Черни — Советтерге...» А ол Советтерге чок-ла болгай, ол бүгүн чүүле колхозтарда, совхозтарда. А кижилер-диленчи арендаторлар болурун күзевейн турар.

М. С. Горбачев. Ынчаарга ол айтырыгларны шиитпирлээринге баш билир чорук ажыл-агыйларның удуртукчуларында артын турар ышкажыл?

В. В. Зинченко. Чүүле удуртукчуларда.

М. С. Горбачев. Кол массаларга олар база удур бе?

В. В. Зинченко. Ийе, ажыыбиле чугаалаарга, удур.

М. С. Горбачев. Кажан кижилер ажыл-агыйдан үнүп чорун турар таварылгада олар удур эвес бе? А бир эвес аренда ажыл-агый иштинден болза, ооң хөгжүүрүнге деткимче берип турар бе?

В. В. Зинченко. Ажыл-агыйлар иштинде арендалыг коллективтер бисте хөй. Маңаа айтырыг турбас.

Новосибирск областың Татарск районунуң «Победа» колхозунда өг-бүлелернин аренда коллективтериниң удуртукчузу **П. А. Наумцев** сөс дилээн. Акша дээш арендатор болбаан мен, пенсиям эвээш эвес деп, ол чугаалаан. Бодумнуң бүгү амыдыралымда колхозка ажылдап чордум. Ынчалза-даа бодумга кажан-даа ээ болбаан мен.

В. Л. Мошак — Кировоград области Маловисков районунуң «Родина» колхозунда кооперативтер ассоциациязының даргазы. Кооперативтер тургузуп алган ужурувус, бистин бодап турарывыс-биле, чогум-на олар демократчы өзүнүн пришвинде, алыс түүнеллен күш-ажыл төлевири дорт хамаарылгалыг-дыр. Колхоз кооперативтер ассоциациязы болу берген. Бүгү 12 кооператив экономика талазы-биле бот-тускайлан.

Бистиң Букин районнуң «Кок-Арал» совхозунда аренда аргазы калбак шиңгээттиинп турар деп, Ташкент области аренда коллективинин удуртукчузу **А. Гаппаров** дыннаткан. Херек кырында бүдүн совхоз арендаже киргеи деп, ол уламчылаан. Арендада бе, аны чүгле силер бе деп айтырыг салган чүве. Бисте бүгү колхоз арендада, Михаил Сергеевич.

М. С. Горбачев. Ол эки-дир.

Н. И. Кучеренко. Колхозтан чарылбас бис. Биске колхоз тудуг кылырына дузалажып турган, орулга алгаш үзе санаштывыс. Арыг орулганың 30 хуузун колхоз алыр, а 70-ин бистер. деп керээни баштаар чер-биле чарылывыс.

Молдав ССР-ниң Рыжкан районунуң «Путь Ильича» совхозтуң аренда коллективинин удуртукчузу **В. П. Бумбак.** Арендаже шилчээнивистен бээр ийи чыл эрткен. Бир ажылдан турар кижиге онаштыр 26 мун рубльдин продукциязын бүдүрген бис, ол ажыл-агыйдан 2,5 катап бедик. Бистиң коллектививистиң сорулгазы — күш-ажылдың бүдүрүкчүлүү, ажылчын бүрүзүнүң ортумак шалының белидери, бот-үнеин чингедири.

Бистиң тараачыннарывыс чонуу чемгерин шылавас деп чугааны кижи чамдыкта дынаар боор-дур деп, Башкир АССР-де Кармаскалин районнуң «Агидель» колхозунуң кооператив даргазы **С. Г. Галиуллин** чугаалаан. Ынча дээрге шын эвес. Чер-ле эки болза, кижилерни чемгерип болдур. Аңаа ажылдаар херек. Тараачынның күш-ажылынче кичээнгей салыры чугула деп бодаар мен. Тараачын кижиин чалча эвес, а ээ кылдыр көөр херек. Ооң социал-амыдырал байдалдарын өскертир херек. Ындыг принципти бистир кооперативте тургускан. Колхозта ниитизи-биле бүдүрүлгенин, бараан болурунуң болгаш садып сайгарарының 24 кооперативи ажылдап турар. Пландан ажыр алган продукциявысты садып турар тускай ресторанны безин Уфада ажыдып алган бис.

Нинти продукциянын сайгарылгазы оларда 550 миллион рубль чедип турарын Ростов областың «Аксай» агроүлетпүр комбинадының чиңгине директору **И. Ф. Бова** чугаалаан. Күш-ажылдың бүдүрүкчүлүү болгаш мал, үнүш продукциязының бүдүрүүшкүнү өскен.

Кым-даа командылавас, ажыл-агыйжы болурунуң бир хевири комбинат болуп турар. Чөвүлел, программа, көрээ системазы, материалдыг сонуургал база бар. Чамдык кижилер ол хоржок дишкилээрлер. Сөөлгү ийи чылда мени он комиссия хынады. Чоокта чаа 16 хынакчы база чоруткан. Хынап-ла турар орнунга бистиң дуржулгавысты, тарадып нептеретсе. Олардан мынчан дилеп-ле турар мен: 250 мун гектар черден берингер, Донда Ростов база Новочеркасск ышкаш ийи хоорайны ийи чылда аъш-чембиле бүрүн хандырыптаал. Ону шиитпирээриндеи коргарлар-дыр. Бурунгаарлаар херек, кайгап оргаш канчаар.

М. С. Горбачев. Бир эвес бүде берзе, Иван Филиппович?

И. Ф. Бова. Ынчан чүү болур деп бодаар силер. Базала хыналда эгелээр.

Ынчаар ажылдаарга кайын тааржыр Комбинатты организастаан турала удурланыкчылаңны көөнү тыл алган мен. Мээн чашым харын эки кижи мен: удурланыкчылар хөй болган т

БАШ УДУР БОЛДУРБАЗЫНЫҢ ХЕМЧЕГЛЕРИН АЛЫР

Чоокта чаа Тыва АССР-ниң ИХМ-иниң коллегиязы «Өнчү-хөреңги оорлаар кем-херек үүлгедиглери-биле демиселдиң сорулгаларынын тугайында» айтырыг чугаалашкан хурал эрттирген.

Коллегияның хуралынга Барыын-Хемчик, Чөөн-Хемчик, Улуг-Хем райкүүскомнарының ИХК-лериниң болгаш Кызыл хооркүүскомунуң иштики херектер кылдыгының удуртукчулары киржип, боттарының отчеттарын бергеннер.

Тыва АССР-ниң иштики херектер министриниң оралакчызы Ш. М. Шойжун илеткел кылган.

Сөөлгү беш чыл дургузунда республика девискээринге күрүнеңниң болгаш хуу өнчү-хөреңги оорлаашкыны, дээрбе-дээшкиннер, үптээшкиннер, автотранспорт аймаан оорлап мунар чоруктар көвүдээн.

Ылангыя хуу өнчү-хөреңги оорлаар чоруктар эн-не нептереңгей болуп турар. Бо бүгү 1989 чылда 53, а бо чылдың үүле бирги кварталында 29,7 хуу кылдыр өскен. Бирги кварталда квартира оорлаар чорук 47,2, а хамаатыларның хуузунда мал-маганын оорлаары 13,7 хуу өскен. Бай-Тайга, Мөнгүн-Тайга болгаш Тожу районнарны санаваска, күрүнеңниң болгаш хуу өнчү-хөреңги оорлаар кем-херек үүлгедишкиннери бүгү районнарда өскен. Күрүнеңниң өнчү-хөреңгизин оорлааны дээш кеземче харысалгазынга онаашканнарның 31 хуузу моон мурнунда шиттирип чорааннар, а 44 хуузу назы четпээннер, хуу өнчү-хөреңги оорлаанарының 31,3 хуузу чангыс эвес удаа шиттирип чорааннар, 53,2 хуузу назы четпээннер. Хуу болгаш күрүнеңниң өнчү-хөреңгизин оорлаар 263 кем-херек үүлгедикчизи ниитилелге ажыктыг күш-ажылга хаара туттуумаан болган. Дээрбе-дээшкиннерге, үптээшкиннерге, оор кылыр чоруктарга ажыл чок 356, моон мурнунда шиттирип чораан 437 кижи киришкен болуп турар.

Шак мындыг кем-херек үүлгедиглериниң өзүллезинге экономиктиг болгаш социал ужур-уткалыг факторлар салдарлыг болуп турар. Хүн бүрүнүң болгаш үр үениң ажыглалының бараанларының дыка хөй хевирлериниң товартааны оор чорукту болдуруп турарының бир барымдаазы болуп турар. Организацияларны, албан черлериниң, бүдүрүлгелериниң бот-орулга-чарылгаже киргениниң түнелиниде, ажыл чок кижилериниң саны көвүдээн. Объектилериниң таныыл-камгалал албаныныг кошкак ажылының түнели өнчү-хөреңги оорлаарынга база идиг берип турар. Амгы үеде күрүне садыының, хереглекчилер кооперациязының объектилериниң, хамаатыларның оран-савазының камгалалы аажок кошкак. Дыка хөй күрүне объектилеринде сигнализация чок, таныылдар боттарының хүлээлгезин негелде өзугаар күүсеттпейн турар. Оорлаткан малмаганының 50 хуузун кадат чок турда алган.

Тыва АССР-ниң иштики херектер министри В. Б. Кара-Сал хуралдың киржикчилерин болгаш коллегия кежигүннерин шах мындыг айтырыгларже улуг кичээнгейни угландырып, милицияның бүгү албаннарын өнчү-хөреңги оорлаар кем-херек үүлгедишкиннериге удур көдүрерин, тускай техниканы бүрүү-биле ажыглаарын сүмелээн.

Коллегия хоорайның болгаш районнарның иштики херектер органнарындан өнчү-хөреңги оорлаар кем-херек үүлгедишкиннерин баш оны болдурбазының болгаш оны өй-шаанда илередип ажыдарының талазы-биле бүгү-ле шиитпирлиг хемчегларни алырын негээн.

Барыын-Хемчик, Чөөн-Хемчик, Улуг-Хем районнарга квартиралар, мал-маган болгаш автотранспорт оорлаар чоруктарны истээр болгаш илередип тыварының талазы-биле немелде истелге-оперативтиг бөлүктерни түргүзар.

Истелге (Ш. М. Шойжун), кеземче херээ истээр, (Н. В. Гришенко), патруль албаны (А. О. Алдын-оол) киллистерниң начальниктериниге квартал санында өнчү-хөреңги оорлаар кем-херек үүлгедишкиннери-биле демиселге ажылы киллистерде кандыг чорук турарын хынап көөрүн дааскан. Нарын байдалдыг черлерге доктаамал рейдилерни чорудар.

Өнчү-хөреңги оорлаар кем-херек үүлгедишкиннери-биле демиселге кошкак чорудуп, олче чиик көөр сагыштыг начальниктерге хамаарыштыр шынгыы хемчегларни алыр.

БОПУКТАР ДААРААР МАСТЕРСКАЯДА

Бичии уругларга бопуктар даараар мастерскаяны бо чылдың май эгезинде ажыткан. Ол чаа бүдүрүлге чери Кызылдың хавак кырында бир чурттулга бажыңының подвалдарының өрээлинде дериглелерни тургузуп ап, ажылдап эгелей берген.

«Тувашвейобувьбыттың» бо мастерскаязында шевер мастер дөрт эр ажылдап турар. Уругларга бичии, чараштыр хөөлеп кылган бопуктарны уран-шевер мастер Михаил Хомушку даарап кылып турар. Борис Саттың шеверин база мактадылар. Ол хөрөөжен улуска унтыларны бижип, кылып берип турар. Хоочун мастерлериниң бирээзи Куулар Далар-оол тыва улустуң кадыг идили-биле ажылдап, ону даарап олур.

Бопуктар мастерскаязының улуг мастери Евгений Даржай кандыг-даа идиктерни кылып билир. Чазаның турда база мергежээн.

— Бо чылдың августан эгелеп, сапыктарны өзүп-бүрү кылдыр будуп эгелээр бис. Улустуң эрги идиктерни база маңа сөптеп, будуп бээр бис. Кыс улуска кааскалгалыг сумкаларны база кылып эгелединис—деп, Евгений Даржай чугаалай-дыр.

Болуунда алгы-кештиг, бышкактыг болгаш идик кылырынга ажыглаар хөмнерлиг улустуң маңаа кээп, чагыгларын кирерин бо мастерлер сүмелеп турдулар. Тыва улустуң бурунгу эдилелдериниң тыва таалыңнарны, өзер төрепчилерни болгаш оон өске-даа хөмдеп кылыр эдилелдерни кылып турарлар. Бопук кылыр цех Кызылдың Кечил-оол кудумчузунда чеди дугаарлыг бажында. Чагыглар кирер улус 3-19-85 телефонче долгаар.

ЧУРУКТАРДА: мастерлер Борис Сат; Михаил Хомушку.

Ондар ОХЕМЧИКТИН фотолары.

ЧЕТТИРГЕНИН ИЛЕРЕДИП ЧАНАР

Ак халаттыг, арында хулумзуруг долган, шилгедек дурт-сыныг кижини макка келген кижи бо-ла эскерер. Аъш-чем үлей каап, чамдыкта аяк-сава арыглап турда, тура дүшпес. Ол ажылынга ол хире чаңчыккан. Ону Сара Донгаковна Аракчаа дээр. Район төвү Тээли суурнуң столовая-зынга ажылдап киргеш, 20 ажыг чыл болуп чоруур. Кижилерге өөлдек-эвилен, кады ажылдап чоруур өөрүнүң хүндүткелин чедип алган.

Поварның ажылы чымыш тыг. Чонга амданыг аъш-чемнерни белеткээриндеп алгыла, кижилерге культурлуг бараан болуру дыка харысалгалыг. Ол культураны сагыырда бодунуң арыг-силиг кеттинериндеп эгелээш, ниити ажылдаар туружунуң санитарлыг байдалын кижилерге таарымчалыг болдурар.

— Кандыг-даа ажылга хаптыкшыл, турушту чүткүл херек. Поварга шыламык кижи ажылдап шыдаар. Баштай кады ажылдап келген өөрүмдеп каш-ла кижи арты. Ажылдың бергезинге чамдыктары шыдаваан чорааннары ол-дур. Ажыл-ла далдап чоруур болза, канчап хырын тодуг, эгин будуп чоруурул — деп, Сара Донгаковна шынынка чугаалап орду.

Ажыл бүрүзүнде эде көрүүшкүннер, өскерлиишкиннер болуп турар. Кижи бүрүзүнүң ажылчын туружунда хамаарылгазын чаа келгеннер дораан эскерер. Ылангыя повар кижи дижик, оон белеткээн аъш-чеминден эгелээш, эшөөрү база келген чон-биле чугаалажырынга чедир бараан болуру дораан сеткил-хөөнге дээр. Бодунуң болгаш ажылдың культуразын билирин чон ынчан чугаалажы бээр. Чогум Сара Донгаковна бо ажылдап эрткеп үеринде чонлан чеме-хөлө дыныаваан. Столоваяга келгеннер аная четтиргенин илередип чанар.

Столовая коллективи бо чылдың бирги кварталында планныг даалгазын ажырган. Боттарының күжү-биле 61 мүн рубльдин өзүп-бүрү продукциязын бүдүрер планын 63,6 мүн рубльге чедирген. С. Аракчаанын мында киргеш үүлү база бичии эвес.

Александр ХЕРТЕК.
Бай-Тайга район.

БАЪК-КӨК ДЭЭШ ЫГЛАП ЧОРААНЫМ

«Контр оглу» дээш акым Баък-Көктү оолдар бо-ла дорамчылап, эттээр чораан. Мен бичии кижи акым дээш ыглап-сыктап, оолларга чаныып-чашпып чорааным сактырдыр мен. «Контр» Хемчик-оолдуң чангыс оглу Баък-Көк акыйның хилиичектеин чорааны кандыг-даа бай-дүжүметтерге дарладып, базындырып чорааныдан дора дээрзин караам-биле көрген болгаш бо үүлдү бижикседим.

Хемчик-оолдуң кадайы Мартыкпа—ачамның кады төрээн дүнмазы, мээн хиним кескен кырган-авам. Ам сезен сес харлыг, Хову-Аксында уруу Маадыр-не Кончук-кыс, Баък-Көк сугларның бажыңында. Ачамның аваа «Кыргыс-Кадай» үүс беш харлыңга чедир чурттаан, Элегеске сөөк салган.

Биче хурал даргазынга өгбүле эвин болурда, Мартыкпаа солун, чараш кыс турган дээрзин авам менээ чугаалаан. Эт, тараа, ааржы-быштакты улустан чажырып чорудуп турганын билир мен. Ынчан «контрлар» -биле харылзашкан дээш актыг кижилерни буруудады бээр турган. Ынчангаш Мартыкпаа кырган-авам болгаш оон ажы-төлү чон арны көрбес, көрзе-даа, базындырып, дорамчыладып чорааннар.

Актыг, шыныг хөрек ам көстүп келген, акымны дорамчылап чораан кижилер ам-даа дириг. Оларда буруу чок. Олар байлар, дүжүметтер ажы-төлү-даа эвес, анаа колхозчу-тараачынар оолдары, харын-даа төрелдериве. Ынчангаш аттарын биживе деп бодап алдым. Мынча болгуже Мартыкпаа кырган-авам дээш сагыжым аарып, сеткилим хөлзедип чоруур чүве бар.

Ол чеден беш харлыңга чедир пенсия дузаламчы албайн чорду. «Контрнуң» калайынга кандыг пенсия-дузаламчы турар чүвел, олар «идегеттер-дир» дээн чугаалар оон хөөнүн карартын каапкан. Кажан мен Хендергеге ажылдап турганы, 20 руубль пенсия кылдырып берген мен. Ону безин Улуг-Хемден. Ол пенсионерни Хову-Аксы суур Советиниң күүскому кичээгейге ап, оон актыг черге хилиичек чүктеп эрткенин сонуургаан болза деп дилеглиг мен. Кырган-авам ам-даа улуска чүве, чугаалап, негелде тургуза албас. Хөөкүйнүң чүрээ кара нүгүлдеп пат-ла ырма сынган.

Хемчик-оолдуң өөнүң эзин Мартыкпааны төрелим дээш эвес, арыг, шынчы партийжи сеткилим-биле кээргеп, хүндүлээр мен. Ажы-төлүн естүргени, шынап-ла, маадырлыг ие.

Мен чогум Хемчик-оол дугайын чүүү-даа билбес мен. Ол өлүрткен соонда, үш чыл болганда авамдан төрүттүгениим шын. Билип кээримге-ле, ачам чок чораан. Авам суг Эъжиминиң Улуг-Ужар деп черге даайым Суваан суг-биле кыштап орда, узун, сарыг ашак келгеш, авамның үстүнге орун баарынга орарынга дыка эпчоксунуп, ыглап турганымны утпаан мен. «Контр» Хемчик-оолдуң каты дээш үш чылда кара-бажыныаш, хосталган ачамны ынчаар хүлээп ап турганымны соонда билген мен.

Ачам-биле кады төрээн Алдын-оол, Ширини-оол Кыргыс алышкыларны Хендергенин Могайга тараа ажаал турда, ховудан ачам суглар-биле кады тудун аппарган, ол олчаан төрээн Хендергезинге келбээнер. Сугже октапкан даш дег, сураа безин дыныалбаанар.

Хораннар, хораданчыг сестер чангыс ол эвес, мырыдай чоокка чедир-ле Хемчик-оолдуң ажы-төлүнден, төрелдериниден халбактанып алган чоруур чүве. Мээн улуг угбамның өөнүң эзин Мөге-Төмүр деп честейни чон хүндүлээр чорду. Хүрежир талазы-биле мөгелер Балчый-оол (Чыраа-Кара), Бегзи-Хуурак Донгак суглардан дудак чок кижи. «Контр» күдээзи дээш Каъкка тос кожуун байырынга шуглур деп баарга, Салчак Тока дарга казып каапты. Ынды кызыышкын Шагаан-Арыгга, Кызылга, Хендергеге хөй удаа болганын көрген мен. Ол честеминиң Чүгүрүк-Ою, Төгүс честеминиң Челер-Доруу чарышка эртерге, шаннавайн турду. Ынчан караа көзүл-бестеп турган даргалар боттарывыстың чоок төрелдериве суму даргазы Дортуй-оол Долаан, Долаан Аргамчы суглар дээрзинге хомудаар чораан мен. Оода-ла аът-малда чүүн буруузу барыл?

Алыг-Түлүш Хемчик-оолдуң улуг уруу Доспанмаа Шагаан-Алыг ортумак школага өөренип турда, үндүр хөөгээн. Ынчан эртем-билигже чүткүлдүт кыс Улуг-Алаак школазынга чаштынып өөрени бээрге, Дортуй-оол, Аргамчы суглар тыпкаш база үндүртүпкен. Төрээн Хендергезинге Доспанмаа келгеш, комсомолчу Бүрбү Сат-биле таныжа бергеш. «Контр» уруу-биле таныжып турар дээш Бүрбүну комсомолдан база үнүргеш.

Алыг-Түлүш Хемчик-оолдуң төрээн чери Хендерге эвес, Хайыраканның Эъжим-не болгай. Төрелдери: Алыг-Түлүш Чүльдүм, Сергей Пюрбю, Казак Натпит-оол, Сергей Шактар-оол, Алыг-Түлүш Чамбал, Александр Оолак, дээш шупту-ла өде-чара эрлер-ле болгай.

Төөгү кажан-даа балаттынмас, ол бистин үеде херек. Хар-иазыны улгаткан, кудургайлай берген, берге орукту бежен ажыг чылдарда эрткен кижилер-биле чугаалчылар, журналистер, албанныг өске-даа кижилери үжуражып, ону билип ап, оларның хөөнүн өөртүү артык эвес деп бодаар мен.

Кара нүгүл аваанга чорааннарга эртем-билиг оруун берген эвес, өөлелиг деп-шилгелиг ажылга бүзүрен чораан эвес, амгы үеде оларның пенсия дузаламчызыче, чурттулга оран-саваже, күрүне дузаламчызынче көдээ Советтер, социал хандырылга киллистерге ээ көөр болза деп бодаар мен. Хемчик-оол ышкаш амы-тынындан чарылган келер, чаштар, ада, ашак көрбээнер хөй, олар, ыныап-ла, хөөрөнгүг чон.

Биче-оол МОНГУЛ-ООЛ.

ЧҮГЛЕ ШЫН ДЭЭШ

Чагаалар допчулалы

Ам кандыг түннел үндүрүп болурул? Эртем-практиктиг чыыш эрттирерин өөренип көрзе.

Төөгү дээрге кажан-даа, канчаар-даа сайгарар аргажок боттуг фактылардан тургустунган болур. Хөй чылдар мурнунда эрткен болуушкунар үени ханызы-биле холбаштырып, ынчаардагы болгулаан халаптыг-даа, айыылыг-даа үүлдерни чаа ёзу-биле көөрүнче бодуу-ла албадап кээр. А ол таварылгада бирде бодаарывыска шагда-ла билир чүвевис дег сагындырар. Ынчангаш төөгүнүң ол чангылары бисти бүгү чүвеин сайгарып көөрүнче албадап, кичээндирип, бодандырып келир. Бо дээрге төөгүнүң канчап-даа болбас онзагай эргези, чагыргазы, ону кичээнгей чокка далаш көөр болза, мурнуку орукту ажыдары аажок берге-даа, частырыгдан чайлавайн-даа барып болур. Бо байдалдың төрүттүнген чылдаганы база уктуг. Сайгарып көөрүвүс чагааларда одуруглар канчаар бисти болгаандырып турарын чайгаарла биле бээр бис.

Хоочун партия-совет ажылдакчы Т. С. Санданныг (Тес-Хем) делгереңгей, ханы уткалыг чагаазында: «Төөгүнү шын билип алырынга, эн ылангыя аныяк салгалга, солуннарда материалдар улуг дузалыг. Тыва күрүне шаабиле түскай девискээрлиг, национал дылдыг, боттан ажыл, амыдыралдыг чорааны..., а амгы үеде Совет Эвилелиниң составынга АССР болуп чаа сайзыралче хөгжээнивиске моон мурнунда ажылдап чораан эштериниң үлүг-хуузу улуг. Ынчалза-даа чамдык эштер оларны «тооруктун сайлап кааны арыг сайы ышкаш» арыг кылыксап турар. Амыдырал дээрге төөгү-дүр. Анаа кандыг оруктар турбас дээр. 1930 чылдарның төөчүзүнде эн-не дүшкүүрлүг үе турган. Ынчаарда аалывыс аллыы Хөл-Өөжүнге чүве. Дарганын (Токаның) моорлап кээринге белеткенген хөй чон чылып келген. Кызыл пөстерде лозунар, туктар. Аъш-чемни белеткээн. Удаваанла «чиик-каралыг» аныяк, семис, ак шырайлыг дарга халдып келгеш, дүшкен дораан-на оон машиназын көрүксээн хөй бичии оолдарны сонуургап чорүй, мээн адымны айтырарга, «Адымны Таңчай дээр» дижик мен. Ажыл-хөрээн, үүлезин бүдүрген чонга дүшкаш, удаваанда баштынчы чорупкан. Оон үш хонганда мээн адымны өске ат-биле (Сандан) деп солупту. Оон ужурун бичии кижи билбедим. Оон соонда мээн үе-черге өөрүм «контр Таңчай» деп шолалап алган, а ол үеде «контр» деп сөстү дыныаары безин берге турган. Мээн авам, ачам ТАРН кежигүннери чорааннар чүве. А ВКП(б)-ге оларны хүлээп албаан-на болгай».

Ада-чурттуң Улуг дайынынын киржикчизи, Балчыр-оол уруу Норжун бодунуң чагаазында төөгүлүг сактышкынны мынчаар балыткаан: «Ынчан 15 харлыг турган мен. 1938 чылдың чайын чүве. ТАР ИХЯ-ның оралакчы сайыды Мандараа, Тыва Төпкоон даргазы Чигжит, кожуун шүүгүзүнүң даргазы Даваа олар Үрбүнге чедип келген. Ынчаарда сумунуң чонунуң хуралынга Баян-оол, Ховалыг Даржаа, Донгак Соян-оол, Кыргыс Дадай-оол, Донгак Оюн-оол, Ховалыг Дазыр-оол, Ховалыг Делгер-оол, Ховалыг Суруяа олар санал бергеш: «Кызыгаарны чарарда Үрбүн, Херемени Тыва девискээринге арттыргаш, пайзаны Саянның ыныы кырын куду, Улуг-Хемге кирп катса кандыгыл» деп саналдаанар. Демги келген үш даргаларывыс дораанна кылыкганып: «Кызыгаарны кайынын-даа, канчаар-даа тургузарын бис билир бис. Контрларның салаа-сайгыды болуп, шын эвес саналдап турсилер»—деп кончуттунуп, килеңиээннер Оон соонда удаваанда Усинск чурттуг Артамонов, Маады Дадык сугларны база бир эштиг келчиктер: «Үрбүнде чурттап турар эр улусту чыып чор бис. Үрбүн бажы Ак-Колга улуг хурал, шайлалга байырлал болур» деп хөөрем-күткүүшкүннүг чар таратканы. Шынап-ла, Элчелиг-Хемниң аксында Ховалыг Алдын-оолдуң аалынче чон чыылган. Оларны шайсуксун ижиртпейн, шуптузун аъткарып алгаш, хем аксының дужунда дөнүү ажылдыр доозуналдыр халдып ажа бергеннер. Ол дээрге шаштылган доозун караамда ам-даа көстүп артпышаан. Хүннер, айлар эртип-ле турганнар... Үрбүн, Чиңгениң бүгү удуртур даргалары, а олардың-биле кады ол үедеги үжүк-бижиктиг кижилери ол-ла хевээр «чиде» бергеннер.

Мен 1940 чылда Үрбүн сумузунуң секретары турумда, «контрларның» ажы-төлүн школадан ап алыңар деп дыныаткан... Бо айыыл-халап чүгле мээн акымны эвес, Үрбүн-Кашпалдың хөй чонунуң өг-бүлелеринге таварышкан чүве ийин.

1940 чылда суму секретары турган, ол чорутканнардан «хосталып» келген Баян-оолдуң мындыг сөстерин дыныаанын ам-даа эзт-сөөкке сиреленчиг, коргунчуг: «Чүүү-даа билбес, кем-буруу чок бистерни кижи арай боорда сынар бустуг өрээлче кирп идипкеш, албыктырып-албыктырып үндүрүп эккээрге, дембээреп, улаарап, дөмей эдип, угаан салып тура-ла, «өчүп» берип турдувус». Бо кээргенчиг, коргунчуг чорук ынчаардагы Минусинскиниң «энкэвэдэ» чериниң үүлгедини бадыткап турар.

Тандыдан Серенмаа Белекеевна Шавыныңның чагаазында: «Бистин улуг өг-бүлевиске таварышкан качыгданчыг болгаш шыдажыр аргажок хомуданчыг эрткен чаш, чалыы назынывыс, ол үеним човуланы, хөй алышкыларның ажытөлү, бистерге бүгү чурттаргавыстың төнчүзүнге чедир сагыш-човаг болгаш улуг хомудалдыг каража боон артып калыр... Бай-Хөл (Тес-Хемниң) соянныры, чангыс ненин ооллары алышкылар Белекей, Самбуу, Бумбажай оларны 1940 чылдарның эгезинде Малчын Даваа деп кижиниң нүгүлү-биле тудуп алган баргаан. Оларны бистин даайывыс чораан, ТАР-ның бир көскү удуртукчузу Соян Ойдуптуң «контр бөлүүнге» каттыштырган.

«Черле ынчаш, ол үеде үжүк-бижик билбес, хилиичек чок малчын араттарны нүгүлдээн ол мегечи кижилерни бөгүн чүге алавас чүвел?» деп, килениг сөстерлиг улуг чагаазын ол чоруткан. Ол-ла автор бодунуң сактышкынында мындыг солун фактыны көргүскен: «Ол үеде кыжын аалдарывыска Тока, Чымба, Товарищтай, Шоома, Тадар-оол дээн чазак даргалары аар, чиик машиналарлыг келгеш, каш-даа хондур башкы довуга доддур оттап чоруур чээреннерни ланчыы, пулемёт боолары-биле кыра боолагылааш, чүүк машиналарынга үдүргүлээш, Кызылче киирип-ле турар. Кодан-кодан хойлар дег, карак четпес делгем ховуда көөүп чоруур хөй чээреннер ам когу үзүлген-не болгай». Оон бо кызыгаар чок хомудалын илереткени бөгүн эн-не халаптыг бойдус-делегейнин айыылы-биле холбашкан.

Барыын-Хемчиктен Куулар Самбуу бодунуң чагаазында: «Хайгаарал, харысалга чогу-биле буруу чок кижилерни кара сагыштыг кижилерге шаажылаалып турганын чон шагда-ла билир чүве-дир ийин. Ынчалза-даа ол үеде болгаш бүгү-ле назынында Тока шиитпекчи, прокурор, байысаакчы азы шаажылакчы турбаза-даа, Москва-биле кончуг кичээнгейлиг харылзажып, удуртуп, хынап, а чамдыкта резолюцияларга ат салып турганын улустан хөйну дыныадым. Чонунуң чазааның бажына олурган хаш саныг тыва эш-өөрүн С. Тока эскербээн дээрге, бурган-на өршээнием!».

Куулар Самбуунуң делгереңгей чагаазында Тыванын ол үеде амыдыралын чоланы хөй-хөй районнарны кезип чорааш, билгенин бүзүреңчиг бадыткан турар. «Мээн репрессияга таварышкан чоок кижилерим чок-даа болза, «контрлар» өскүстеря дег, кадайлары дег, оларның төрелдөргүлү ышкаш чаржыныг хилиичек көргеннер ховар» деп, ол бижип турар.

Чөөн-Хемчик райондан В. О. Ооржак: «30-40 чылдарда болгаш 50 чылдар эгезинде Тывага болган репрессиялар дугайында кичээнгейлиг таныжар кижи мен. Ол аныяк-өскеңге аажок улуг өөредиг болуп тур. Мен ам 33 харлыг мен. Ынды үр эвесте төрээн Тывамга болгулаан ол чүүлдер меня дыка-ла хөлзеттти. ИХЯ сайыды чораан Оюн Полат бо херекке ёзулугла хол туруп киришкен, удуртканы, организастаан деп саналаш, бо хамаатының хөрээн чонунуң судунга көөр деп саналдыг мен» — деп киленнээшкиниг негелдеп салган.

Каа-Хемниң Сарыг-Септе чурттап орар, ам 76 харлыг Саая Парынмаа бодунуң өөнүң ишти Көктү канчаар тудуп алганын база оон арыг адын амга чедир агартпаанын хомудаан.

Барыын-Хемчик райондан С. Л.-С. Куулар: «Ю. Л. Аранчынның солуннарда бижип турар үүлүн Тыванын төөгүзүнге хевээр киирерин ажыктыг деп билдим. Ында кижиниң дыныап көрбээнин чугула үүлдер хөй-дүр. Ынчангаш ол үүл келир үеним аныяк салгалына оон хөй-ну билип ап, медерелин ханыладып, төөгүвүстү уламчылаарынга ажыктыг. Маңаа бир чиҗекти көргүзейн. Баштайгы тыва башкыларның бирээзи, суму, кожуун болгаш намның кожуун комитедин даргалап, ТАР-ның малчер ямызын сайыттап чораан Сат Баък-Көктү 1949 чылда «Колхозка чүте кирбейн, чонга удур үлегер боор, хуу ажыл-агыйлыг турар-дыр сен, дүрген колхозка кирбезинзе, чугаа өскө апаар» деп баштай шыгыы сагындырган. «Колхозче кижилерни албадавас, эки тура-биле болур ужурлуг» деп, ол харыылаарга, «колхоз тургузуушкунунга удур» деп буруудатканы, хөй чылда кара-бажыныаан. А. О. Сандуу тараа арыглаар машина үрелгеш-ле турарга, «Өлген тева сеги дег демир» деп-кеш, 10 чылга шиитпиргеи.

1938 чылда Аянгаты школазынга пионер отрядының даргазы турдум. Харым 13 турган. Бир-ле хүн Дилгижек дарга-Силе башкы Шыдыраа келдирткеш, контрлар дугайында санаа бер дээн, оон төлевилелин бергеш, шала шулүктей аарак чугаала дээн. Ону ам-даа утпаан мен:

«Таңдыларлан кажаалаңган
Дазыр шөлдүг Тыва чурту.
Дайзынларны чылча
шапкан,
Дайынчы-ла Тока дарга.
Хостуг-шөлээн Тываны
Хоптак Японга садар дээн
Хоор чонуң дайзыны
Хоралыг ытты Хемчик-оолду.
Хоойлуңуң дээдизи-биле!
Ачылыг революция хөрээн
Араатан Японга садар
дээн
Арат чонуң дайзыны
Авыяастыг Чүрмит-Дажыны
Азып өлүрери негеп тур
мен».

Мынча деп кожамыктап турган үем дээрге, «Тостук хөрээн көөр дээн «Онза суттун» бүдүүзүнде чүве-дир» деп, ол айтып турар.

Кызыл хоорайның чурттакчызы Н. Б. Сыямбилдин сагыш-сеткилинин ханызынлан дүвүренчиг чагаазында буруу чок оон ачазын тудуп аппарганы, ол хевээр ис чок читкенин база оон он бир чаш ажы-төлүн хилиичек-повуланга, кулдамыг-дорамчылалга таварыштырганынын дугайында бижээн. Бүгү-ле ындыг төөгүлерни алызынга чедир коптарып, агартып арыглаарын, арткан-калган ажытөлү, акы-дунмазының сагыш-сеткилин оожургадып, чылдырын солун дамчыштыр бижиирин негеп, дуза дилээн.

Авторлар С. Ч. Тюдюш, (Улуг-Хем), С. И. Услундай, Н. Ш. Куулар, Ч. Б. Сат (Өвүр), Ончумаа Донгак (Чөөн-Хемчик) репрессия чылдарында бодунуң чоок кижилериниң хоп-нүгүл, хилиичекке таварышканын болгаш ол кижилерни агартыр, төрелдериниге когарал эгидер, чиигелде көргүзер талазы-биле ажылдын чеченчиг оожум чоруп турарын айтын турарлар. Партияның болгаш күш-ажылдың хоочуннары, персоналдыг пенсионерлер: В. С. Тамдын-оол (Тожу), С. М. Таваажап (Өвүр) солуннарда репрессияга таварышканнарның агартканын чарлаан комиссияның шиитпиринде ол кижилериниң ат-сыныда база чер-чуртун айтырда частырыглар болуп турарын шыгыы буруу шаап турар.

Төөгү — өршээл чок шиитпекчи. Оон эрткен оруктарын чүгле хандыр өөренип көөрү чугула. Ону бодунуң туразы-биле кым-даа үеге таарыштыр чогаадып албас. Хөй чүс кижилериниң чмы-тыны-биле, оларның чоок кижилериниң хилиичектеннишкини-биле холбашкан айыылдыг частырыглары болдурган, ол үүлгедиглериниң күүседикчилерин болгаш организакчыларын аларын албан. ТАРН-ның ТК-зы борта буруу чок артып шыдавас. Ол хиреде чамдык чагаалар ынчангы удуртукчу турган Токаны камгалаксаар хөөнүг. Салчак Кажин-оол (ол Токаның бажазы) солуннарга үнген материалдарны өгүүл деп санап турар. Ол чижектиг бодалды Д. Дармажаа илередип турар. «Өчүктерни номчаашы, Полат, Намчак дээр чоржук, өске аттар дыныаваан мен» деп, ол бижээн. Э. Донгак, С. Юмбуу, А. Монгуш, О. Тогап-оол оларны автор деткип турар. Ю. Аранчынче халдаазын негеп турар. Борта чүгле камгалаар азы буруулдыр талалар кончуттунган хөөнүг маргыллашпайн, чүвенин товун шыны-биле тургузары негеттинин турар.

Өске бодалды Кызылдан Борис Лопсан илереткен. Тыванын эн дээре оолдарының хан-чин-биле холбашкан бүжар документилерден шын чүве үндүрериниге далгаалап турар. Ол Токадан буруу чайлавас деп бижип турар. Ол ышкаш репрессия комиссиязынга ботботтарындан хамаарылгалыг аппарат кижилерин эвес, хамаарылга чок, төөгүнү эки билир кижилерни киирзе деп күзелин ол илередип турар. Совет Эвилелиниге каттышканының соонда болган херектери тыва, орус эштериниң киржилгези-биле кылза эки.

Өлүп хөй чагааларның допчулалы мындыг-дыр. Ам кандыг түннелди үндүрүп болурул? Бижикчилериниң чагааларында дүвүрел идеи. Оларның санал-оналынга дайнып, ажыл-херекти шулуудадырынга чоннуң калбак киржилезин болдуруп турган, бо талазы-биле үре-түнелди чедип ап болур хире. «Хаалыг» ёзу-биле ажылдары бо үеге таарышпас. Республика шыныарлыг эртем-практиктиг чымышты эрттирери база өөренип көрзе.

Николай КУНЧУН.
Курархин ажылдакчызы.

Уран чүүлдериң найыралы — улустарның найыралы

УЛУГЛАРГА-ДАА, БИЧИИЛЕРГЕ-ДАА...

Даг-Алтай автономнуг областың национал шин театрынын чайгы гастролю республикада уламчылавышаан. Май 21-де хөгжүм-шин театрынга К. Абрамцевтин «Гитарага ийи романс» деп ийи көжегелиг комедиязын көрүкчүлер сонуургаан. Ук комедия дугайында медээни дараазында солундан номчуп болур силер.

А май 22-де эртенгинин 10 шакта театрын көрүкчүлер залында олуттарны Кызыл хоорайның болгаш Кызыл районуң төвү Каа-Хем суурда чамдык садиктерден чаштар, авалары-биле кады келген бичии кызылчылар эзелекен. Р. Киплинг биле Н. Гернеттин «Мауглизин» көөр дээш келген бичии көрүкчүлер көжеге ажыттынарын четтикпейн манап, шала улуглары ол чогаалды мультфильм кылдыр үндүргенин телевизордан көргенин аразында сактып чугаалажыр-даа болду. Бөлүк бүрүзүнүң «эзелери» — кижизидикчи башкылар.

Залда чырыкты карацгыладыптарга, көжеге ажыттымары биле, зал шыпшын барган. Чингир иогаан джунглинин каш янзы үнүштерлиг, өөт-сигениг бойдузу. Аяк черле улуг хая. Оон кырында бөрүлер ыймаанын баштыңы чыдар. Черле өөр бөрүлер аразында Мауглин (оон ролюнда артист Валерий Киндяков).

Бо чогаалды тоол-шин кылдыр национал театрның режиссёр тургузукчузу Антон Юданов бичиилерге болгаш өлүүлерге таарыштыр эки тургускан-дыр деп, көрүкчү бүрүзү үнелээр. Сценаның чурук каасталгазын, шимелдезин чурукчу В. Сарин болгаш хөгжүм каасталгазын В. Кончев олар чогаалдың утказынга аянаштыр чогаадыкчы өзү-биле чедимчелиг кылганы илдец.

Алтай театрының аныяк артистери ух тоол-шинин үш катап көргүзүп турар. Ынчангаш бо удаада улуг, бичии көрүкчүлерни ураи талантызы-биле база катап өөрткен. Тоол-шин бистиң театрга амдаа ийи катап болур. Ынчангаш, хүндүлүг ада-иелер, бир эвес силер боттарынар болгаш уругларынар ону көрүп четтикпээн болза, театрга кээп, ону сонуургап көрүнер!

Артист бүрүзүнүң онаашкан рольдарын (тоол-шин орус дылда болуп турар) ойнап күүседип турары черле эки. Ракша болгаш Багираны артист Ирина Охрина, Акеланы артист Расул Укачин, Балуну артист Байрам Кудирмеков, Шер-ханны артист Антон Юданов, Табакини (шөө бөрү) артист Александр Торбогошев, Кааны (улуг чылан) артист А. Чекурашев, Сагини артист Евгений Папитов болган сарбашкынынары, өөр бөрүлерни театрның артистери чедимчелиг ойнап турар. Күүседикчилерниң идик-хевин таарыштырып кылганы көрүштүг.

Мауглинин болүк сарбашкынынар түткаш, өлүг хоорайже аппаар орта, оон өнүктери, ылангыя угбазы Багира биле Балу дүнмазын— кижини хостап аар дээш арга-хорта дилеп, улуг чылан Каадан дуза эреп кээрге, коргунчуг, ийи достак карактарлыг, кедергей улуг, кызыл аастыг Каа хая артындан шиинейиндир тынмышаан, бажы көстүп үнүп кээрге, үш, дөрт хире харлыг бичии чаштар корткаш, ыглажыптар болду. Кижизидикчилери оларны арай деп-ле оожуктуруп ап олурганын бодаарга, шиидә ойнап турар артистериин талантызынын бедии ол хире болган.

Бо тоол-шинни тургускан режиссёр, актер Антон Юдановтуң «Туба» деп шинизин кызылчылар чангыс эвес улаа көрген боор. «Туба» бөгүн, май 27, 29 күннериниде база болур. Ук шиизде ойнап турар артистер, ылангыя ында кол маадыр Тубаның ролюнда ойнап турар артист Валерий Киндяков, Ирина Майманова, Александр Торбогошев болгаш оон-даа өскелер бо тоолда база ойнап турар.

Аалчыларывыстың арт-сын ажыр аартыктавайн сөннеп эккелгени белээ — янзы-бүрү чогаалчыдарның чогаалдарынга үндезилеп тургусканы шиилерни, комедияларны, тоолдарны үе-шагынар таарыштырып ап, өг-бүлелер-биле сумележип турган, кээп сонуургап көөрүнерни база катап дилеп тур бис, хүндүлүг көрүкчүлер. Театрның гастролю май 29-ка чедир уламчылаар.

Валентина САТ.

ЧУРУКТА: «Гитарага ийи романс» деп комедиядан бир көргүзүг.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

Чаа альманаха

ЧҮНҮ ПАРЛААНЫЛ?

Тыва АССР-ниң Чогаалчылар эвилелиниң бөштаар черинин органы — «Улуг-Хем» чечен чогаал альманагының чеден үшкү дугаары чырыкче үнген. Ында хоочун-даа, аныяк-даа авторларның ангы-ангы жанрларга бижиттинген солун чогаалдары парлаттынган.

Он мун кезек тиражтыг чаа үндүрүлгеде «Тоожулар, чечен чугаалар», «Шүлүктер, шүлүглелдер», «Сыллысчыгаш», «Критика, библиография» деп ышкаш өске-даа улуг өөлер бар. Ылангыя Екатерина Танованың «Дошкун чылдарның чазы», Михаил Дуюнгарның «Сени биллим, акым», Маадыр-оол Ховалының «Ада сөзү», Монгуш Доржунуң «Сарыг шай» болгаш оон-даа өскелерниң амгы үеним амыдырал-чуртталгазынга холбаштыр бижээн тоожулары, чечен чугаалары номчукчуларга солун болуру чугаажок.

Мурнундагы альманахтарда ышкаш, поэзия бөлүү база-ла «дужүткүр» болган. Ылангыя аныяк шүлүкчүлерниң мергежилинге хөнүгүп, үнү улам дыжып орарын номчукчу дораан эскерер. Оларга Николай Куулар, Антон Үержаа, Игорь Иргит, Раиса Тамба-Сюрюн, Владимир Кара-Сал хамааржыр.

Критика кезээнде бистин хоочун авторувус Антон Калзанның «Чаа салгаллың шүлүкчүлери» деп чүүлү өөредиглиг. Черле эки болгаш солун утказыг кылдыр бижиттинген. Чүге дээрге амгы үеде аныяк авторларга критиктиг сайгарылгалар, углап-шигээшкиннер, чөптүг үнелелдер улуг дузалыг болуп турары-биле кым-даа маргышпас. Бо удаада дуржулгалыг критик, аныяк шүлүкчү Игорь Иргитти чогаалдарынга доктааган. Игорь Иргит —тускай бот үшүг автор. Оон чогаалдарында өскелерден өттүүүшкүн барык чок деп болур. Оон ыдай А. Үержаа, Н. Куулар ышкаш, ол амыдыралды философчу өзү-биле шиплип көөрүнге сундулуг шүлүкчү болгай.

Чаа альманахта бир үнелиг чүүл — тыва чечен сестүн «ус-дарганнарының» бирээзи, Тыва АССР-ниң улустун чогаалчызы С. Б. Пюрбюнун мурнунда чылдаган чок черге хоруттуруп кааны «Төрээн черим» деп патриотчу, ханы утка-шынарлыг номундан алган «Эъжим», «Кара-Суг», «Хараар-Тей», «Шагаан-Арыг», «Эрик», «Төрээн дылымга» болгаш оон-даа өске шүлүктерин парлааны болур. Анаа таңылбырны шүлүкчү Александр Даржай бергеи.

Санлю САНДАН.
Кызыл хоорай.

Эге шериг белеткели

КЫМ ДУЗА ЧЕДИРЕРИЛ?

Ам болур чыышка олар дуза көргүзер бе, ынчан көөр бис.

Ол хүн каан, аяс турган. Дубинин аттыг пионер лагеринге шериг чыылдазы эрттирген оолдар хей болган. Кызыл хоорайның он үш школаларындан он класстың өөреникчилери, шупту 180 ажыг кижи он хонук иштинде эге шериг белеткелинин чыыжынга келген.

Чыышты Кызылдың бир дугаар школазының эге шериг өөредилгезинин башкызы Дмитрий Олегович Нестеренко удуртып эрттирген. Оон политика талазы-биле оралакчызынга ийи дугаар школаның эге шериг өөредилгезинин башкызы Владен Федорович Пустотачев турган. Оон ангыда, школаларның эге шериг өөредилгезинин башкылары идепкейлиг киржип, дузаны чедиргеннер.

Лагерьже кирер көвүрүг аксында дөрт оол эрттирилге пунктузунда шериг албан-хүлээлгезин күүседип турлар. Олар эрттирилге болгаш командирниң чөпшээрели чокта ынаар кандыг-даа херектиг кижилерни эрттирбес. Ол чүнү көргүзүп турарыл дээрге, амдыгаштан эгелээш, шериг-ниң эге чадаларын өөренип, диевальныйнын хүлээлгезин күүседип турары ол. Ол оолдар ийи шак иштинде хүлээлгезин күүседип келир. Оон соонда оларны база солуп, өске оолдар дежурныйлаар.

Чыылган өөреникчилерни ийи ротага, алды взводка үскен. Взвод бүрүзү командирлиг. Взводтарны салбырларга база чарган. Дорту-биле чугаалааргa, шериглде ротаның бүрүн эргезин эдилеп турар. Ол-ла штаттыг расписание өзугаар бүгү чүвени ынчаар тургускан.

Ол хүн чыылданың киржикчилери эстафетага киржип турган үеде таваржы берген бис. Ол эстафетаны он этапка чарган.

Бирги этапта турган оолдар автомат тудуп алгаш маншажып четкеш, чеди катап турникке хараар. Ийиги этапта турган кижи автоматты тутпушаан, үш граанатаның бирээзи-биле муриунда турган улуг шитке дегзир. Бир эвес чазыптар болза, турган нериден маилааш, шитти долганган, ам эстафетаны дамчыдар. Автоматтыг учгээшкиннерни база кылыр. Дөрт дугаар этапка химиктиг бүдүмелдерден камгаланыры-биле противогазты, резин идиктерни, хол-хаптарын болгаш плащты кедип алгаш маншажыр. Беш дугаар этапка когараан кижини чүктеп алгаш чедирер. Аллы дугаарында — хол боозу-биле кара адар. Үш катап боолараш, пазын алыр болза, ол катап черден иттиер. Оон соонда ийи калбак ыяшты салып чорааш, тулаалыг черни кежер. Сески этапка противогаз кедип алгаш, үш чүс хире метр черге маншаар. Тос дугаары—азып каан хемдирден туттунуп алгаш, сугну ажа халыыр, ол-ла маншаш, автомадын эжинге тутсуп бээр. Сөөлгү этапта кижи автомадын чүктеп алгаш, ийи минизи алгаш, чедирер черниге чедир маншаар.

Кижан эстафета болуп турган үеде взвод ийи-биле ботботтарын деткижиг, «Дүргендүргеи!» деп алгыржыр болдулар. Кижи бүрүзү бодунуң взводунуң ат-алдарын көдүрер дээш кызыл турар деп чүве моон безин илдец болду.

Эки түннелди ийи дугаар ротаның үш дугаар взводу көргүскеп. Ол взвод он этапты 7 минута 45 секундада эрткен. Бирги ротаның үшкү взводу тиилекчилерден бир минута озалдааш, ийиги черге төлептиг болган.

Өөреникчилериң шериг чыылдазын канчаар эрттирип турарының дугайында командирниң политкезээниң талазы-биле оралакчызы Владен Федоровичиден айтырдым.

— Бо чыылдага шериг кезээ дорт киржир турган. Оларны кым-даа чалаваан хире. ДОСААФ-тың область комитеди, комсомол хооркому, хоорайның шериг комиссариады, улус өөредилге киллизи, күүсекчи комитеди кандыг-даа дузаза чедирбээн. Оон чангыс-даа талаалер макал кээп көрбээн. Чоннун мынча хей ажы-төлүн эккеп алгаш, оларны карактап, кадагалаар аппаар болгай. Хоорай-биле кандыг-даа харылзаа чок. Телефон ажылдавас. Ужуру болза, милиция ажылдакчылары машинаазы-биле кады маная доктаамал турар ужурлуг.

Чырык база чок. Дуне кала соогу кончуг. Оолдар донуп хонар-дыр. Чылыгны кирип алыр турган. Мында кылдыңган үүлдер үүгле школаларда эге шериг өөредилгезинин башкыларының кылган үүлдериндир. Көскү агитацияны безин бодум садып турган, деридим. Республиканың шериг комиссариадындан офицер Тимофеев «Офицер — мадырлыг профессия» деп лекция номчааш, харын көскү агитация кылырынга дузалаан.

Политөөредилге эрттирер чер чок. Класстар чедишпес. Коллуунда тактика, боодалга, шериг топографиязы, чыскаалга чоруурунун белеткели, күш-культура белеткелин чорудун турган. Оон өске өөредилге эрттирер дээрге байдал шала таарышпайн турган—деп, В. Ф. Пустотачев хомудаан сеткилин илеретти.

Шериг белеткели эрттирип турар оолдар довурак-доозунга бо-ла боражы бээр. Кичээлдээн соонда чүнүп алыр дээрге, чүнар-бажың чок. Оны белеткеп албаан. Хирлиг идик-хевиг-биле орунарга чыдып, удуп турар. Бир эвес чүнарбажың турган болза, боттарындаа одап турган, чүнүп ап болур. Он хонук иштинде орта таптыг чүнүп ап көрбээн.

Бо чылын аъш-чем талазыбиле шоолуг эвес болган. Эт аймаан чугаалаан-даа хөрээ чок. Оон бараны безин көзүдбээн. Колдуунда макаронуг консерва болгаш картофель. Боттары поварлавышаан, чемни хайындырып ап турар.

Эге шериг өөредилгезинин баштайгы чыыжынга комсомол хооркому, хоорайның улус өөредилгезинин киллизи кандыг-даа дуза көргүспээн. Шериг-патриоттуг кижизидилге талазы-биле ажылдарны эки организастаар тудум, оп хонуктун чыыжының лугайында үстүнде организацияларның удуртукчулары билбес болган.

Ужуру болза, он класстың өөреникчилеринге, профтехучилищелериң бир дугаар курузунуң сургуулдарынга база ортумак өөредилге черлериниң ийи дугаар курузунуң студентилеринге он дөрт хонуктун чыыжын эрттирер болгаш чүгле форма дээш бир кижиге-ле 50 рубльди үндүрер ужурлуг. Ол негеллеени хоорайның улус өөредилге киллизи, шериг комиссариады күүсетпээн. Ам удавас болур чыыштарга канчаар белеткенирил? Ол дугайында боданза чогуур. Экзаменнер эгелээринин мурнунда он бир класстарның өөреникчилери беш хонуктун чыыжын эрткен турар ужурлуг. Ол бүгүнү эге шериг белеткелинин сүмелериниде бижил каан.

Эге шериг белеткелдериниң чоруп турар байдалын көөрге, бистиң республикада эн-не кудуку байдалда эртип турар. Район чергелиг ындыг чыыштарны чорудар ужурлуг. Анаа амдыгаштан эгелээш белеткеннир аппаар. Эге шериг белеткелинге районнарның улус өөредилге киллдистери, комсомол райкомнары, шериг комиссариаттары, школаларның эге шериг өөредилгезинин башкылары шупту киржир хүлээлгелиг.

Кызыл хоорайның школачыларының болуп эрткен чыыжы —эге шериг белеткелинге киржилгези эки болган. Школаларның директорлары боттары кээп, хүнүүк чыгыы дузаны көргүскеннер. Школаларда бар турган өөредилге материалдары-биле хандырганнар.

Чүгле үстүнде аданың албан черлери, организациялар дузаны көргүспээн. Ам болур чыышка олар дузаны көргүзер боор деп идеген каалынар.

Монгуш ӨЛЗЕЙ-ООЛ.

ЧУРУКТА: эге шериг белеткелинин үезинде.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

ЧАРЛААЛДАР БЮРОЗУ

«НАЙЫРАЛ ШАННАЛЫ» ДЭЭШ

«Хүреш стадионга «Азия төвү» шаннал дээш хостуг хүреш маргылдаазының сөөлүнде май 27-де профобличөвүлелдің «Найырал шанналы» дээш хүреш маргылдаазын профөвиделдериң Бүгү-эвилел эки тура күш-культура болгаш спорт комитетинин Тыва область чөвүлели эрттирер.

РСФСР-ниң крайларындан, областарындан, Тыва АССР-ден, эвилелдешкен республикалардан болгаш Моол Арат Республикадан шилиндек эн шыырак 64 мөге анаа киржир. «Тыва», «Радость» («Өөрүшкү») ансамбльдерини, «Хүреш» агитбригаданың артистери чапсар аразында боттарының концерттерин чыылганнарга көргүзер. Сыгыт, каргыраа концерттер программазында база киргеп. Лар даш кедүрер талазы-биле маргылдаа болур.

Май 27-ниң спортчу маргылдаалары 10 шакта эгелээр. Улуг кижилерге билет өртээ 2 рубль, бичии уругларга— 50 көп.

Билеттерни «Хүреш» стадионуң кассазында садып турар. Коллективтиг чагыгларны база хүлээп алыр. **Телефону 3-29-57.**

Ажылче чалап тур

Дараазында тускай эртемниглерни В. И. Ленин аттыг «Тыва даг-дүгү» комбинат ажылче чалап тур: маркшейдерлер (шын хемчээшкин кылыкчылары), албан-дужаал аайы-биле шалыны 180 рубль, дээди азы тускай ортумак эртеминг, чижээ, маркшейдер, топограф, геодезия билиглиг; даг байлаан болбаазырадыр фабрикага эвлеч мастерлерин —албан-дужаалының аайы-биле айда шалыны 200 рубль, дээди азы «черниң казар байлаан болбаазырадыры» деп тускай ортумак эртеминг ажылдакчылар негеттинип турар.

Районнуң 40 хуу коэффициентизин (немелдезин) болгаш үзүктелишкин чок ажыл стажы дээш 30 хуу чедир немелдеин төлээр. Чаагайжыдыр туттунган квартира-биле 6 ай дургузунда хандырар.

Комбинаттың адрезин: Ак-Довурак хоорай, «Тыва даг-дүгү» комбинаттың кадрлар киллизи.

ӨӨРЕДИЛГЕЖЕ ЧАЛАП ТУР

Кызылдың башкы училищезин 1990 чылда дараазында салбырларга өөренирин күүсеннерни хүлээп алырын чалап тур:

1. «Школадан, класстан дашкаар кижизидилге ажылдары» мергежил талазы-биле салбырынга «Кижизидикчи, улуг пионер вожатыйы» мергежилди тыпсыр. Ортумак школа доосканнарны хүлээп алыр. Өөренирниң хуусаазы — 2 чыл.

2. Школа салбыры — эге класстар башкылары болгаш музыкага ажыл-чорудулга организаторларын белеткээр. Чүгле долу эвес ортумак школа (9 класс) доосканнарны хүлээп алыр. Өөренирниң хуусаазы—4 чыл.

3. Школага өөренир назы четпээнер салбырынга — школага өөренир назы четпээн уруглар албан черлеринге кижизидикчилер белеткээр. Ортумак школа базазынга. Өөренирниң хуусаазы — 2 чыл.

Школага өөренир назы четпээн уруглар албан черлеринге, уруглардың ураи үүл коллективтеринге удуртукчулар белеткээр. Долу эвес ортумак школа (9 класс) доосканнарны хүлээп алыр. Өөренир хуусаазы — 4 чыл.

Кирериниң шылгалдалары:

1. Школа салбырынга кирерлер ортумак школа доосканнар орус дыл болгаш литературага (сочинение), санга (аас-биле) шылгалда дужаар.

Долу эвес ортумак школа доосканнар орус дылга (диктант), санга (аас-биле) шылгалда дужаар.

2. Школага өөренир назы четпээннер салбырынга ортумак школа доосканнар орус дылга (сочинение), СССРЭ төөгүзүнге (аас-биле), долу эвес ортумак школа доосканнар орус дылга (диктант), санга (аас-биле) шылгалда дужаар.

Шупту салбырларга өөренир кирерин күүсеннерниң музыка дыннаарын хынаар. Оон ыдай национал школаларның программазының хемчээли-биле орус дыллы өөренип турганнар орус дылга (диктант) бижиир.

Өөренир кирерин күүсеннер аас-биле шылгалдаларны орус болгаш тыва дылга харылап болур, ылангыя кедээ черлерден келгеннер.

Шылгалдаларга эки үнелелди алган өскүс уругларны конкурс чокка хүлээп алыр болгаш оларның шынзыткан документилерин барымдаалаар.

Билдириишкиннерни июнь 1-ден июль 31-ге чедир хүлээп алыр. Кирериниң шылгалдалары июль 15-тен эгелээр. Училищеге кир сананың август 26-га чедир дынадыр.

Өөренип кирерлер дараазында документилерни киирер:

1. Билдириишкин.
2. Эртеминиң дугайында документ (болуп).
3. Күш-ажыл дептериниң ушта бижидилге.
4. 3х4 хемчээлдиг 6 фото-чурук.
5. Паспорт, төрүттүнген дугайында хереченлел.
6. Шериг албан-хүлээлгелиг-лер—шериг биледи.
7. Өөредилгеже өөредип чоруткан дугайында ажылдап турган черниден сүме бижик.

Адрези: Кызыл хоорай, Колхозная кудумчузу, 69, телефон 2-63-84. Педучилище, администрация.

Телевидение

МАЙ 24
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 «Колобоктар истелгени чорудуп турар». Мультфильм. 9.05 «Зитаровтарның өг-бүлези». Уранчечен фильм. 3-4 сериялары. 11.35 Бут бөмбүү. Европа чемпионнарының кубогу. «Бенфика» (Португалия) — «Милан» (Италия). Австриядан дамчыдылга. 12.25 Коллаж. 12.30 «Ye». 13.10 — 14.00 Бут бөмбүү. Европа чемпионнарының кубогу. «Бенфика» (Португалия) —«Милан» (Италия). 15.45 «Ыпак хөрээженнин портреди». Барымдалыг телефильм. 16.25 Уругларга фильм. «Даглыг чер адаанын чажыды». 17.40 «Гармониканың оюнуче бараалынар». 18.10 М. А. Шолоховтуң чогаадыкчы ажылының дугайында барымдаалыг телефильм. 18.30 «Ye». 19.00 «...16 харга чедир болгаш оон улуг назы». 19.45 Поэзия минуталары. 19.55 «Зитаровтарның өг-бүлези». Уранчечен фильм. 3-кү сериязы. 21.00 «Ye». 21.30 Чугула интервью. 21.40 Бут бөмбүү. Европа чемпионнарының кубогу. «Бенфика» (Португалия) — «Милан» (Италия). 23.20 — 23.45 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-таймылбырлыг фильм. 8.35; 9.35. Бойдус эртеми. 4 класс. Күштүг болуксан тур мен. 9.05 Испан дыл. 1-ги чылы. 10.05 Испан дыл. 2-ги чылы. 10.35; 11.35 Биология. 8 класс. Бойдуста диригаа амытаннар. 11.05 Эртем-таймылбырлыг фильмнер. 12.05 «Тулчуушкунга тып алыр сен». Уран-чечен фильм. 4-кү сериязы. 13.10 — 13.40 Ритмниг гимнастика.

КЫЗЫЛДАН

17.00 Барымдаалыг фильм. 17.30 Медээлер. 17.35 «Бодалдар белдирер». «А бистин хөрим иштинде». 18.25 «Азия төвү». Программада: Медээлер. Чугула интервью. «Кабелдиг телевидение. Он үүнү сүмелээрил?». «Кеземче хрониказы». 18.55 Чарлаалар.

МОСКВАДАН

19.00—00.30 РСФСР-ниң улус депутаттарының бирги съездиинде. Чапсарда —«Тамчыктыг удунар, чаштар!».

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

17.00 Ыры кижи-биле артыкаар. «Алеша». 18.00 РСФСР хоорайларының телестудиялары. «Чедишкиниг бол, Нухер». (Чита). 18.30 — 19.00 «Ye» (2 сериялыг) 9.30, 12.30, 15.30, 18.30 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Джульбарс» 9.00, 12.30, «Полет навигатора» 10.40, 14.10, «Гарем Степана Гуслякова» 17.40, 21.10, «Канрын кызы, Пхеньян оглу» 16.00, 19.40 шактарда.

КИНО

МАЙ 24-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Атлантик-сити» 9.00, 11.00. «Авария — дочь мента» 13.00, 15.10, 17.20, 19.30. Видеозал: «Всемогущий»

БҮЗҮРЕЛДИИ-БИЛЕ

Штанга көдүреринин үш хевиринге маргылдаа найысылаг болуп эрткен. Оны Тиилелгениң 45 чылынга тураскааткан. Ол маргылдаага Кызылдың, Туранның, Ак-Довуракты атлеттери идепкейлиг киржип, күжүн шенешкен. Шупту 55 атлет дензи аайы-биле маргышкан.

Маргылдаа солун болган. Чилиг демиселдин түннелинде тиилекчилер илерээн. Ак-Довурак хоорайының спортчузу Сергей Ламажык (52 кг) үш хевирге нинтизи-биле 360 кг түннелди көргүскеш, чемпионнаан. Ийиги черде база-ла Ак-Довуракты төлээзи Валерий Саая болган.

56 килограмм дензиге Арын-оол Монгуш тиилээн. Ийиги черни Иргит Доржу (Ак-Довурак) эзлээн.

РСФСР-ниң спорт мастери Савин Ондар (60 кг) Ак-Довуракты спортчу илын камгалап келгеш, кымга-даа аштырбайн барган.

Чилиг демисел 75 килограмм дензилиг штангистерниң аразынга болган. Анаа Кызыл чурттуг Михаил Мижит-Доржу чемпионнаан. Маная ийиги, үшкү черлерни Ак-Довуракты төлээлери Олег Ондар, Алексей Ондар алганнар.

Хоочун спортчу Евгений Черногривов (90 кг) бо удаада база-ла кымга-даа аштырбайн барган. Ийиги черни Туранның төлээзи Виктор Вилисов эзлээн.

Чүс килограмм дензилиг штангистерниң аразынга Александр Позябкин (Кызыл) тиилекчи болуп үнген. Дараазында аар дензилерге Сергей Кайгородов (Кызыл) биле Иван Крошко (Ак-Довурак) чемпионнаан.

Бо маргылданың түннелинде бирги черни Ак-Довуракты «Геркулес» командазының атлеттери бүзүреллии-биле чаалап алган. Олар бирги чергеник вымпели, диплому-биле шаннаткан.

Редакциядан дилег: бо материалдың гонорарын 707301 дугаарлыг агар санче шилчидериз дилеп.

Александр МААДЫ.
Маргылдааның киржикчизи.

667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Редакторнуң оралакчызы А. С. ДЕМБИРЕЛЬ

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34; ◆ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ◆ ориемная — 3-34-26; ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; ◆ оралакчылары — 3-45-93. Киллдистер: ◆ партийжи амыдырал — 3-36-82; 3-36-25. идеология — 3-34-57; ◆ совет турузуг — 3-34-98; 3-41-23; ◆ үлетшүр — 3-34-49; 3-36-73; ◆ агроүлетшүр — 3-41-18; ◆ культура — 3-39-15; ◆ информация — 3-37-11; ◆ чагаа киллизи — 3-39-03; 3-34-39; ◆ очулга — 3-34-93; корректорлар — 3-37-11; ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41; ◆ солун келбейн Зарсанда — 2-32-75; ◆ бухгалтерия — 3-43-41.

Чылда 300 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга амазы. Тиражы 28000 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер. полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчуг, бажын № 1.

Индекс 54241

Чагыг № 420. ТС—00194.